प्रस्तावना.

જો આવડે તો, કેવલ જનસ્વભાવજ સ્વાધ્યાયનો નાનો સુનો વિષય નથી. એ અભ્યાસને આરંભે વિકટતા છે; મધ્યે આનંદ છે; પરિણામે મોક્ષ છે. જેમ સર્વ વસ્તુ કુમાર્ગે ને સન્માર્ગે ઉભયથા વાપરી શકાય છે, તેમ આનું પણ સમજવું. પ્રથમથી સંસ્કાર પામી વસ્તુસ્વભાવનું યાથાર્થ્ય ગૃહણ કરવાને તત્પર થયેલા તટસ્થ મનમાંજ ખરો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ આવા અભ્યાસમાંથી શિક્ષા અને સદાચાર પકડી લેછે. અન્યથા અર્ધદગ્ધ મનનાં માણસો વસ્તુનો સ્વભાવ પોતાની ચિત્તવૃત્તિદ્વારા જોઈ, તેમાંથી પોતાને અસન્માર્ગે વર્તવાના વિચારને પુષ્ટિ મળે એવો ભાસ પણ કલ્પી લેછે; તેથી પણ અધમ જનો પ્રતિવસ્તુની માત્ર કાળીજ બાજુ તપાસી તેમાંથી દુરાચરણ અને લુચ્ચાઈ શિખે છે. આટલા સારૂં ઉચિત છે કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી શુદ્ધરૂપે જે જનસ્વભાવનાં ચિત્ર અનુભવની કલમથી નીકળે તેજ સુશિક્ષણ આપનાર છે એમ જાણી, તેનોજ અભ્યાસ કરવો. નાટકો આવાં જનસ્વભાવનાં ચિત્ર છે; નીતિની પ્રનાલિકા છે. નાટકો ભાષાની વિચિત્રતા બતાવીને, કે અસંભવિત રમુજની વાતો ઉપજાવીને, જુઠી ગંમત ઉપજાવવાનાં સાધન નથી; તેમ નથી પૈસો કમાવાનો કે આબરૂ મેળવવાનોજ રસ્તો.

આ નાટકનું વૃત્તાન્ત ઘણાં કાળાં કાવતરાંથી ભરેલું તથા પ્રેમ અને નીતિની સુચેષ્ટાથી શોભિતું છે. તેનો સદુપયોગ થવાનો સંભવ અને આશા છે. નાટકની કથા કાંઈક ઐતિહાસિક ને કાંઈક કલ્પિત ભાસે છે. ગુજરાતના રાજા જયશિખરીનું મરણ તથા વનરાજનો જન્મ એ નાટક રૂપે ગોઠવવાં એવી પ્રથમ કલ્પના

.ી. રા. સા. મહિપતરામનો "વનરાજ ચાવડો" વાંચતાં ભુવડ-
ા પુત્ર કરણે સુરપાલની પત્ની વિમલાને તેના ઘરમાંથી બલાત્કારે
ડી લેઈ પોતાને ઘેર રાખી, તથા કોઈકનું માથું કાપી લાવીને
સુરસેનનું છે એમ કહી, પોતે પરણવાની આશાથી દેખાડ્યું,
.ાયો તે સતી થઈ; એવી ભાગી તુટી કલ્પિત વાતનું બીજ રોપા-
યું. વિમલા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પરપુરૂષના મસ્તકને સુરપાલનું
જાણી છેતરાય એ વાત બરાબર બેઠી નહિ, તેથી ફેરફારો ગોઠ-
વતાં મૈત્રીની ખરી ખોટી હાલતનું વર્ણન કરવાના, તથા સેવકની
અધમતા દર્શાવવાના હેતુથી હરદાસ, રત્નદાસ, અને તરલા એવાં
ત્રણ બીજાં પાત્ર ઉભાં થયાં. આવી રીતે આ નાટક ન કલ્પિત
રહ્યું ને ન ઐતિહાસિક રહ્યું, તેથી પાત્રોનાં નામ ફેરવી નાંખ્યાં
અને ઐતિહાસિક વૃત્તાંતમાં પણ જેવો ઘટે તેવો ફેરફાર કરી
નાંખ્યો. અર્થાત્ આ નાટક ઐતિહાસિક છે એમ નજ ધારવું પણ
એ એક કલ્પિત પ્રકરણ છે એમ સમજવું, નહિ તો યૌવનશ્રી પો-
તાના ગર્ભ સમેત મરણ પામે એ વાતથી ઐતિહાસિક કથામાં,
કલ્પિત કરી નાંખ્યા છતાં પણ, મહા બાધ આવી જાય.

નાટક ક્યાંથી શુરૂ થાયછે તે અત્રે સમજાવવાની જરૂર છે.
ભુવનાદિત્યને એકવાર હરાવી કાઢીને સુરસેન થોડા દિવસથી
પોતાને ઘેર પાછો આવેલોછે. તેના બલથી જય પ્રાપ્ત થયો માટે
જયચંદ્રરાજા તેને માન આપવાને તેને ઘેર પધારવાનો વિચાર રા-
ખેછે. સુરસેન રાજદરબારમાંથી પાછો આવી પોતાની પત્ની કા-
ન્તાએ રાજાનો સત્કાર કરવા જે સભામંડપ રચાવ્યોછે તે જોતો
ને વખાણતો રાત્રીના આરંભમાંજ વાંચનાર સજ્જનો આગળ
રજુ થાયછે. જયચંદ્રરાજ તેને ત્યાંથી પોતાની પાસે બોલાવી લેછે,
અને ભુવનાદિત્ય પ્રાતઃકાલેજ ચઢી આવનાર છે એવી પોતાને
મળેલી ખબર તેને કહે છે. પછી ગર્ભવંતી રાણી યૌવનશ્રીને
રાજાના કહેવાથી સુરસેન વનમાં ભીલ લોકોને સોંપી આવે છે,
તથા પોતાની પત્ની કાન્તા અને રાણીની દાસી તરલાને પણ જોડે

મુકતો આવે છે. વગડામાંથી પાછા વળતાં તેને કાન્તા વગેરે અટકાવે છે ત્યારે પોતાના ગળામાંથી મોતીનો ગંઠો કાઢીને કાન્તાના ગળામાં પેહેરાવે છે, ને એમ કહે છે કે "જયાં સુધી આ દીવ્ય હારનાં મોતી વિખૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી હું તથા જયચંદ્રરાજ જીવતા છીએ એમ જાણજો." આવાં કારણથી સુરસેનને પાછા વળતાં વાર થાય છે, ને તે પાછો આવેછે તે પેહેલાં તો ભુવનાદિત્ય જોડે યુદ્ધમાં જયચંદ્ર મરાય છે, તથા ભુવનાદિત્ય અને તેનો દીકરો કરણ પાટણમાં પેસે છે. હરદાસ નામનો સુરસેનનો મિત્ર, જેને હાલ સુરસેનથી ઊંચાં મન હતાં, તેને કરણરાજા મોટો અધિકાર આપવાની લાલચ બતાવી પોતાની પક્ષમાં લેછે; ને એવી સરત કરે છે કે સુરસેનને તમારે પકડી આપવો. હરદાસ ઉપરથી ખોટી હા કહી ને સુરસેનની પાછળ જાય છે, કેમકે સુરસેનના વનમાં ગયાની વાત એના જાણવામાં આવી હતી. સુરસેન એને રસ્તામાં મળે છે; તેને સમજાવીને, થોડી મુદ્દતમાં છુટો કરી દેવાનું વચન આપી, બંદીખાનામાં પુરે છે. હરદાસ જાતે ભલો માણસ હતો, તેથી એના દીલમાં કરણરાજાનો વિશ્વાસ મેળવી ને પછી સુરસેનને ગાદી અપાવવાનો વિચાર હતો.

અંક ૨. કરણની સાથે રત્નદાસ નામનો લુચ્ચો અને કપટી મિત્ર હતો. તેની મરજી કરણનું કાટલું કાઢવાની હતી, પણ ઉપરથી મિત્રભાવ બતાવતો. આ માણસ જોડે હરદાસને દોસ્તી થઈ. હરદાસે રત્નદાસને ખબર કહી કે સુરસેનની પત્ની કાન્તાની જોડે સહેજ કાવતરામાં ફસાઈ જવાથી મારે સુરસેન સાથે ઊંચાં મન છે, તથાપિ પણ એ ભલો માણસ મારૂં કેહેવું માનીને ફસાયો છે, એની સાથે મારી મૈત્રીનું પુનરૂજ્જીવન કયમ કરીને થાય? રત્નદાસ સૂચવે છે કે એના ઉપર તમે એને છોડવવાનો ઉપકાર કરશો એટલે તે તરતજ થશે, પણ વળી કાન્તાનું સતીપણું કેટલામાં છે તે સાબીત કરી આપો તો તો વારજ ન લાગે. આ ઉપરથી કરણ જે વિષયી અને અવિચારી પુરૂષ હતો તેને લલચાવીને, હરદાસ

તથા રત્નદાસ, કાન્તાને પકડવા સારૂં વનમાં લેઈ ગયા. વનમાં એક સરોવરમાં કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અને તરલા નહાતાં હતાં. ત્યાંથી તરલા ને કાન્તા અને કાન્તા ને યૌવનશ્રી જાણીને કરણ અને રત્નદાસ ઉચકી ગયા. યૌવનશ્રી જે જરા આધી હતી, તે તો હબકથી પાણીમાંજ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ અને મરણ પામી.

અંક ૩. સુરસેનને બંદીખાનામાંથી હરદાસ વેહેલો મુકત ન કરી શક્યો તેથી તે અધીરો થઈ ગયો અને યુકિતથી છુટી નાહો. હરદાસને આ વાત જાણવાથી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. કાન્તાને એણે પકડાવી હતી ખરી, પણ એનું પતિવ્રત જો સાચું હોય તો તે ભાગે તેમાં એનો સ્વાર્થ ન હતો. એણે એમ ધાર્યું હતું જે એની કસોટી નીકળ્યા બાદ કાન્તાને છોડાવીને ઉપકૃત કરીશ, તથા સુરસેનને તેડી લાવી પાટણની ગાદી એને અપાવી મારી મૈત્રી ફરી જોડીશ. પણ સુરસેન ક્યાં હશે તેની ખબર મળવી હવે દોહલી થઈ ગઈ તેથી હરદાસ બહુ ગભરાયો. રત્નદાસ તો હરદાસની ધારણા ફોકટ જેવી થઈ ગઈ તેથી રાજી થયો. એણે ઠરાવ કર્યો જે કરણરાજા તો હવે કાન્તાનીજ સોડમાં ભરાઈ રેહેશે, એટલે રાજનો કારભાર મારે હાથ રેહેશે. આવા વૈભવમાંથી હરદાસ જેવા ભાગીયાને ઝટ્ટ દૂર કરવો જોઈએ. સુરસેનના નાસી જવાનો લાભ લેઈને એણે કરણરાજાને ભમાવ્યો અને હરદાસે નસાડી મુક્યો એવું કહી, હરદાસને ઝેર દેવાનું ઠરાવ્યું. સુરસેન નાસીને વનમાં જઈ ભીલલોકોને પુછવા લાગ્યો, જે યૌવનશ્રી વગેરે ક્યાં છે? તેઓએ કહ્યું સરોવર ઉપર નહાવા ગયાં છે ત્યાંથી આવ્યાં નથી. સુરસેન સરોવર પાસે ગયો અને તેમને ખોળતો ગાંડો થઈ ગયો. ગાંડાબળમાં તે સરોવરમાં પડ્યો અને ત્યાંથી એની બેહેનનું મડદું એને હાથ આવ્યું તેથી બેશુદ્ધ થઈ ગયો.

અંક ૪. તરલા અને કાન્તાને કરણે પકડી આણીને છુપાં રાખ્યાં હતાં; તેઓ એકાદ દિવસ સુધી બેશુદ્ધ રહ્યાં. કરણે પેહેલી તરલા, જેને એ કાન્તા સમજતો હતો તેને જગાડી. એ દાસી

પોતાનાં સ્વામીનો પરાજય દેખીને વૈભવનો લાલચથી ચળી, એણે કરણને પરણવાનું સ્વીકાર્યું; તથા કાન્તાને પણ જેમ તેમ કરી ફસાવવાનું વચન આપ્યું. હરદાસ કરણના મિત્ર મંડલમાં હતો તેની તરલાને આવાં બેશરમ કર્મ કરતાં કરતાં પણ શરમ આવી, તેથી કરણને કહ્યું કે એને ખસતો કરો. કરણનો વિચાર એને ખશેડવાનો થઈ ચુકેલોજ હતો ને તેમાં આ પુષ્ટી મળી એટલે એક રાત્રીએ એને ઝેરદેવા રત્નદાસ વગેરે સર્વે ભેગા થયા. રત્નદાસ અને કરણ દારૂના ઘેનમાં ચકચૂર હતા તેથી, કરણે હરદાસને પાવાનો પ્યાલો રત્નદાસને ભુલથી આપ્યો, અને તેણે પણ ગફલતમાં તે પીધો; ને બીજે દિવસે મરણ પામ્યો. હરદાસને પુરો કર્યો એવી ધારણાથી હરખાતા કરણરાજ કાન્તાની પાસે દિવસે ગયા. તરલાએ તે પેહેલાં તો કાન્તાને જગાડી હતી, અને તેને પણ પતિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરિણામે કાન્તાએ ક્રોધિત થઈ તરલાને પોતાની પાસેથી હાકી કાઢી હતી તે કરણરાજાના મહાલયમાં જઈ ભરાઈ. તેણે મનમાં નિર્ણય કર્યો કે એના ગળાનો હાર તોડી નાંખી, એનો નાશ કરવો. કરણ કાન્તા પાસે ગયો, પણ ત્યાં કાંઈ વળ્યું નહિ, તેથી વ્હીલે મ્હોડે તરલા પાસે આવ્યો. તરલાએ કાન્તાને વશ કરવાનું માથે લીધું. તરલાએ તેજ રાત્રીએ કાન્તાની માલા કાપી નાંખી; પણ એનાથી પાપનો તાપ જીરવાયો નહિ. ગાભરી ગાભરી રસ્તે દોડી કરણ પાસે જતી હતી એવામાં હરદાસ સામો મળ્યો તેથી ઘણીજ ગભરાઈ. જેને મુવો જાણતી હતી તેને જીવતો જોઈને એને ખાતરી થઈ જે કપટ ત્યાંજ ચપટ છે. એનું હૃદય પીગળી ગયું અને તાપ ન જીરવાયાથી એણે હરદાસને બધો વૃત્તાન્ત કહી દીધો; હરદાસે તરલાને સમજાવ્યું કે તું કરણને વચમાંથી ખસતો કર, ને હું સુરસેનને તરતજ તેડી લાવી (સુરસેન ક્યાં છે તેની ખબર એને તેજ સાંજે પડી હતી.) કાન્તાને સતી થતી અટકાવુંછું. તરલાએ હા કહી. હરદાસ સુરસેનને લેવા ગયો, અને તરલાએ કરણને ઝેર દીધું; અને પોતાથી આટલાં બધાં કુ

કર્મનો તાપ ન ખમાયાથી પોતે પણ પીધું. હરદાસને સુરસેનને ખોળી ક્હાડતાં વાર થઈ, એટલામાં પાટણમાં તો પ્રાતઃકાલ થઈ ગયો; કાન્તા, માલા તુટેલી દેખીને બળી મરવા સારૂં ચિતા ઉપર ચઢી. ચિતા સળગવા માંડી એટલામાં હરદાસ અને સુરસેન આવ્યા, તેમને કરણ મુવાની ખબર કહીને તરલા પણ મરીગઈ. પોતાની પ્રિયાની "રે પ્રાણનાથ!" એવી ચીસ સાંભળતાંજ ગાભરો થઈ ગયેલો સુરસેન ચિતામાં ધસી પડચો અને પોતાની વ્હાલી અર્ધાંગના જોડે મરણ પામ્યો. હરદાસ પણ બેશુદ્ધ થઈ જમીનપર પડ્યો, ને એકલોજ જીવતો રહી ગયો.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ગ્રંથમાં	સર્વઠામ.	દીવ્ય. નીદ્રા. ચીતા.	દિવ્ય. નિદ્રા. ચિતા.
૧૪	૨૮	નક્કી ૧૦	(મનમાં) નક્કી ૧૦
૧૫	૯	સેવસે	સેવશે.
૨૭	૧૮	સ્થિતિને.	સ્થિતિનો.
૪૨	૬	ધારણ.	ધારણા.
૬૦	૨૩	એ.	ઍ.
૭૫	૧૪	રીસથા.	રીસથી.
૮૪	૧૮	કુસુમે.	કુસુમ.
૮૬	૪	મારા.	મારી.
૯૫	૨૨	વૃતિ.	વૃત્તિ.
૧૦૨	૨૮	નર્ભય.	નિર્ભય.
૧૦૮	૧૮	પોતાના.	પોતાની.
૧૧૩	૨૧	અવિશ્વાસનીય.	અવિશ્વસનીય.
૧૧૬	૧૬	સ્મશાન.	શ્મશાન.
૧૧૭	૨૭	પ્રજાળ જો.	પ્રજાળજો.

पात्रवर्ग.

जयचंद्र	પાટણનો રાજા.
सुरसेन	જયચંદ્રનો મિત્ર, સાળો, અને સેનાધિપતિ તથા મંત્રી.
करण	કલ્યાણના રાજાનો પુત્ર.
हरदास	સુરસેનનો મિત્ર.
रत्नदास	કરણનો અપકૃત મિત્ર.
यौवनश्री	જયચંદ્રની રાણી.
कान्ता	સુરસેનની પત્ની.
तरला	યૌવનશ્રીની દાસી.

ભીલ, યોદ્ધા, નગરવાસી જનો, સેવક, પ્રતીહાર ઈત્યાદિ.

सूचितपात्र.

भुवनादित्य	કલ્યાણનો રાજા.

कान्ता.

अंक १ लो.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—સુરસેનના આવાસનો સભામંડપ.

કાન્તા—સુરસેન.

સુરસેન—વાહ પ્રિયે! સભામંડપની રચના તો અલૌકિક કીધી જણાય છે.

કાન્તા—સ્વામિનાથ! તમારા વિચક્ષણ આદેશને અનુસરીને કરેલી એટલે શી ખામી!!

સુર.—એ માત્ર તારી સુશીલતા બોલે છે, તું નથી બોલતી. વાહ! સ્ત્રીવિના તે આવાં મનોરમણીય ચિત્રાદિકનું કોણ નિર્માણ કરે? મંડપમાં પેસતાંજ. (બતાવતો.)

વસંતતિલકા.

દીસે ઝીણી, ચકિત, આંખ થયેલી જેની,
નાના કરે સ્મરપ્રહાર નિવારી લેતી;
નાસે શી! આ સુભગયૌવનદગ્ધપ્રૌઢા,
ચાપે ચઢાવી શર, કામ પડ્યો પુઠે આ! ૧

કાન્તા—(મનમાં) ઠીક છે. ધારેલા ચિત્રઉપરજ પ્રિયતમની દૃષ્ટિ બેઠી ખરી. એમના મનમાં સમજતાજ હશે જે એ મારીજ અવસ્થાનું વર્ણન છે; નહિ તો બીજાં આટલાં સુંદર ચિત્ર મુકી એનુંજ વર્ણન શીદ કરે? (જાહેર) પ્રાણેશ્વર! એવિના વળી આ મહાધિરાજ જયચંદ્રરાજનું સૈન્ય એમને મંગલશબ્દે પુષ્પથી વધાવતું આ એમને બીરાજવાના આસનની સામેજ કાઢ્યું છે તે તમને રૂચે છે કે કેમ?

सुर.—ખરેખર, પેલા દુષ્ટનીઉપર જે વિજય થયાની ખુશાલીમાં આ બધો આરંભ થયો છે તેને દીપાવી, મહારાજને હર્ષમાં ગરકાવ કરી નાખે એવુંજ એ ચિત્ર છે. (બીજી તરફ જોતો) અહો પ્રિયે! આ કોણ?

कान्ता—(લજવાતી) મહારાજના પાઘમાંથી લટકતો મુક્તાફલનો આ તોરો કેવો દીપે છે!

सुर.—(હાથે ઝાલી, કાન્તાના ગળાનો હાર ચિત્રમાં બતાવતો) તોરો તો પછી; પણ આ ગળાનો તોરો તો જો. વાહ! તે લગ્નના પ્રસંગે જ્યારે,

वसंततिलका.

આડી કરી નજર, જોઈ, નીચું નિહાળે,
ને અંગુલી મૃદુથી, હાથ મિષે તું ડાબે;
જોતાં પિતા હસિ, નિહાળી ડબાઈ જાતી,
આ હાર હાલી વદતો—ધડકંતી છાતી. ૨

कान्ता—તમને તો એવી ટેવજછે. અન્યકાર્યાર્થે કરેલી ચેષ્ટા પણ તમે તમારા હૃદયની પ્રકૃતિપ્રમાણેજ સમજવાના.

(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

सेवक—મહારાજ! ભોજનને માટે પધારશો.

सुर.—હા. પ્રિયે ચાલ. અથવા આ આગાશીની ખુશકારક ચાંદનીમાંજ આજે આનંદ થશે, માટે જારે, ભોજનસામગ્રી અહિંયાંજ અણાંવ.

सेवक—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

कान्ता—એ વાત ખરી. પણ તમે આટલા દિવસ થયા પાછા આવ્યા છો ને મેં હજુસુધી મારા વ્રતનું ઉદ્યાપન કર્યું નથી, તેથી મારે જે એ, ભગવાન્ ચંદ્રનું વ્રત છે તેની સમાપ્તિનો દિવસ આજેજ શુભ છે, માટે તે કર્યાવિના ભોજન થાય નહિ.

सुर.—(જરા હસતો) એવું તે શું વ્રત છે?

कान्ता—ભગવાન્ શીતરશ્મિ શીતલતા વિસ્તારે માટે માનેલું.

સુર.—તોપણ એની યોગ્યતા મારા કળ્યામાં આવતી નથી.

કાન્તા—તમારો યુદ્ધને માટે દીર્ઘકાલનો, અતિશય સંકલ્પ વિકલ્પ અને સ્નેહને લીધે અનિષ્ટના કુતર્ક કરાવતો, વિયોગજ વિચારી જુઓ એટલે સમજાશે.

સુર.—ત્યારે તો તારા વ્રતના બલેજ અમે ભુવનાદિત્યને જીતી આવ્યા?

કાન્તા—તમારા બાહુ-બલે. અમારાં અબલાનાં થરથરતાં હૈયાં યુદ્ધમાં શું સમજે? (કંપે છે.)

સુર—જે થયું તે સર્વ સારાનેજ માટે છે એમ જાણી એવી તને ભય કરનાર વાત પડતી મુકી ભગવાન્ કુમુદનાથની પૂજા કરીએ. (અવલોકન કરીને.)

વૈતાલિય.

ઉદયાચલમસ્તકે ચઢ્યો, શશિ જો આ સખિ! દષ્ટિ માંડતો;
ઉજળી કરી સૃષ્ટિ બાધીને, વિરહીને ઝટ શોધિ બાળતો. ૩

કાન્તા—જય જય કલાનાથ! તમે મારૂં દુઃખ ટાળી મને સનાથ કરી માટે આ મારા રોહિણીવ્રતની સમાપ્તિ વેળે તમને વિનતિ કરૂંછું કેઃ—

અનુષ્ટુપ્.

પ્રેમના રંગીલા અંશ, નવલા, સુખદા, હજો;
શુક્લપક્ષકલાપેરે, સદા સર્વત્ર વાધજો. ૪

સુર.—વાહ કાન્તે! યોગ્ય આરાધના કરી ભગવાન્ શીતરશ્મિની. પ્રેમનેજ આધીન બધું જગત્ છે. ભિન્નરૂપે, ભિન્નભાવે, જણાતો પણ એ સર્વવ્યાપી પ્રેમજ—તેનો વિજય સદા સર્વદા થાઓ.

(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

સે.—મહારાજ! આપના આદેશપ્રમાણે ભોજનસામગ્રી તૈયારછે.

સુર.—પ્રિયે! ચાલ.

કાન્તા—ચાલો, પ્રાણનાથ! (સેવક આગળ ચાલે છે.)

સુર.—કાન્તે! આજે તો એમજ ઇચ્છા છે કે આપણા લગ્નદિવસે આપણે જમ્યાં હતાં તેમજ ફરી જમીએ.

कान्ता— उपजाति.

પાણી પીએ, ને સુખી થાય સે'જે;
જમે, જમાડે રમી રોજ રોજે;
મીઠી પ્રીતે ટોળની બાજી ખેલે,
તે ધન્ય સ્ત્રી, ધન્ય પતિપ્રિયાને. ૫

સુર.—ખરેખાત એવા દિવસનેએ ધન્યજ છે.
कान्ता—કેમકે તેવા બહુ થોડા મળી આવે છે.

સુર.— शिखरिणी.

ખરે! સંસારીની સ્થિતિ, ઉજડ વેરાન સરખી;
ન તેમાં છે કાંઈ રસ, મુખ પડ્યે ધૂલજ સમી;
મળે તેમાં પ્રેમી, પ્રીતિની લઘુ દેવી મધુપુરી,
અરે ત્યારે ત્યારે, અમરસુખની ધન્ય સુઘડી. ૬

(સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

सेवक—મહારાજ! મહારાજાધિરાજનો અનુચર આવ્યો છે.
સુર.—સત્વર પ્રવેશ કરાવ. (સેવક જાય છે.)
कान्ता—શું મહારાજ જયચંદ્ર અત્યારેજ, રાત્રિએજ દ્વિતીય-ચંદ્રવત્ અહીં પ્રકાસશે?
સુર.—એમ થાય તો આનંદની ઘડી. પ્રભાતને બદલે અત્યારથીજ આનંદની રેલારેલ થઈ રહે.
कान्ता—આ અનુચર આવ્યો. (કાન્તા જાય છે.)

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુ.—અભિવંદન કરૂં છું શ્રેષ્ટ સામંતને.
સુર.—કેમ મહારાજાધિરાજ જયચંદ્રદેવની શી આજ્ઞા છે?
અનુ—આપને સત્વર પોતાની સમીપ બોલાવે છે.

સુર.—આનંદની વાર્તા. આ આવ્યો. જા મહારાજાધિરાજને સમાચાર નિવેદન કર. (નમન કરીને અનુચર જાય છે.)
સુર.—પ્રિયે! આમ આવ. (કાન્તા પ્રવેશ કરે છે.)
કાન્તા—આજ્ઞા સ્વામિનાથ!
સુર.—વિદિત થયું હશે કે મારે મહારાજ પાસે સત્વર જવું છે.
કાન્તા—યોગ્ય છે, પરંતુ ભોજન કર્યાવિના જશો અને પછી ત્યાં વધારેવાર રોકાયા તો તમારાથી કેમ રેહેવાશે?

સુર.— **શિખરિણી.**

તૃષા ત્યાં ના પીડે: મિઠું પિયૂષ વાણીતણુ પિધે;
ક્ષુધા પીડે શાની? શરીર ભરીયું ભક્તિવિષયે;
ગમે ત્યાંથી અન્યસ્થલભણી જવું કેમજ કદી?
પ્રિયે! જ્યાં વે'તિ છે સતતપ્રીતિહાસ્યામૃતનદી. ૭

કાન્તા—(સ્વગત) આ રાત્રીના પ્રારંભમાંજ પ્રાણપ્રિયનો વિયોગ!! (જાહેર) જો એમ હોય તો અહીંથીએ શીદ જાઓ?
સુર.—મા બોલ એમ, પ્રાણાધાર!

इंद्रवज्रा.

છે પ્રાણ આધાર ઠરી તું મારી,
એ સ્વામિ છે પ્રાણતણોય, પ્યારી!
ને છે વળી બંધન પ્રેમ બાંધ્યો.
ત્યાં જાઊં તેમાં નવ હોય વાંધો. ૮

કાન્તા—યોગ્ય કહ્યું પ્રાણનાથ! તોપણ થોડીવાર બેશીને જાઓ કેમકે તમારા જવા વેળે મારાથી ભોજનનું અશુભ નામ દેવાઈ ગયું છે.
સુર.—અરે જારે ઘેલિ! (કાન્તાનું મોઢું કરથી ઊંચું કરીને.)

शार्दूलविक्रीडित.

પ્રીતીપાન કર્યું ઘણું પ્રતિદિને તેથી ક્ષુધા ના રહી,
પ્રીતીવારિતરંગ સર્વદિલમાં રે'છે સદાયે વહી;

તોયે આ કરૂં પાન હું અધરનું, ચાખું સુધા પ્રેમથી;
કે હે પ્રાણ! રહે ક્ષુધા ન જરીયે, જાયે વ્યથા આવતી. ૯

(તેમ કરે છે.)

કાન્તા—(લજ્જા પામતી) ત્યારે શું બીજું? જાઓ. પરંતુ સત્વર પધારજો; કેમકે,

शार्दूलविक्रीडित्.

ક્રીડાના ઉપભોગ યોગ્ય નભમાં છે ચંદ્રકાન્તી ખીલી,
ને, આ શીતલ દીર્ઘજામિનિ વળી એકાકિને કાલશી;
થંડો મંદ સમીર, ગંધ વિખરે, ચોપાસ આકાશમાં,
તે જાયે નહિ વ્યર્થ પ્રાણપ્રિયરે! મીઠા મધુમાસમાં. ૧૦

પાછા વળતાં વળી મહારાજને અત્રે પધારવાની પણ પુનઃ સૂચના કરતા આવજો.

सुर.—તે હું વિસરનાર નથી. એવી આનંદકર્તાવાત તે કોણ વિસરે? લે હવે, વાતમાં વખત વીતે છે; કેમકે આવા પ્રેમ વિનોદમાં જતો વખત નિમિષમાત્રપણ લાગતો નથી.

वसंततिलका.

જો પ્રેમમાં જુગ વહે, પણ અલ્પ દીસે,
ઉઠે પળે પળ ખુબી નવલી વિશેષે,
પ્રેમી સમીપથી જતાં ચિતડું ચિરાય,
ને માત્ર એક પલ તે, પછી વર્ષ થાય! ૧૧

માટે મારે જવું જોઇએ. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—રાજાનું ગુપ્તાગાર.

राजा–सुरसेन.

जयचंद्र—દૂતને મોકલ્યાને વારતો ઝાઝી થઈ! શત્રુઓ આવે છે! ફિકર નહિ; દેવીને ગર્ભ છે ખરો, ને, ને વાહ! (યાદ આવતું

હોય એમ) તે ગર્ભમાં વળી પુત્રજ છે એવું પેલા યોગેશ્વરનું કેહેવું હતું, બંધુ સુરસેન આવે તો તેની ગોઠવણ કરીએ, જો કે યુદ્ધમાં જય તો આપણોજ છે, તથાપિ. પ્રથમથીજ સુચિન્હ થાય છેઃ—

वसंततिलका.

બાહૂ ધૂંજે વળી સુણું રણતુર કાને,
ને આ ઉભો ધરી ગણું રીપુશીશ પાયે,
ઉત્સાહ માય નહિ, વિસ્તૃત ચિત્ત થાય,
ને તે ધ્વજા વિજયની સમ ફર્કરાય. ૧૨

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

अनुचर—અમરરાજ તપો મહારાજાધિરાજ શ્રીજયચંદ્રરાજને પ્રણામ. સર્વગુણસંપન્ન સબલશૂર સુરસેન સત્વર પધારે છે.

(અનુચર નમન કરીને જાય છે.)

जय.—(હર્ષથી) બહુ રૂડું થયું; વિજયમાં શાનો સંશય?

वसंततिलका.

લાખો હણ્યા સબલશૂર ગણી ગણીને,
મુકતાતણો ઝુમી રહ્યો શિર ગુચ્છ જેને;
ખડ્ગે વસે યશ, કરે રીપુપ્રાણ લક્ષ્મી,
તે સૂરસેન જહિં પાલન, સર્વશક્તિ. ૧૩

(ઉભો થઇને) લાવ બંધુ સુરને આવવાને માર્ગે જોઉં.

(શરીર તરફ જોતો.)

ઓહો!

शिखरिणी.

કરે મારા કંપેઃ અરિ સરવ સંહાર કરવા,
ચહું ચક્ષૂ મારાં, અરિરૂધિરથી તૃપ્ત કરવા;
બધે-અંગે અંગે, પુલક પુલકે,-આગ સળગી,
સ્થિતિ એકે આજે, નથી રણવિના અન્ય ગમતી. ૧૪

(સ્વગત) પણ હજુ સુધી શત્રુની કંઈ પક્કી ખબર મળી નથી; કે તે જયાં હોય ત્યાં જઈ હાથનોને હૈયાનો રસ ઉતારીએ, તેમજ સુરને વળી અન્ય માર્ગે જવું થનાર છે એટલે તેમને મુકીને પણ કયમ જવાય? સૂર્યોદય થતે પાતાલમાંથી પણ એમને ખોળી કાઢી આ એ મૂર્ખ લોકોની ભીતિ જે લોકોમાં પેશી ગઈ છે તે ભાંગી નાંખીશું. કલ્યાણરાજનું આ દેશતરફ કંઈ કલ્યાણ થનાર નથી. ગુર્જરસિંહ શું એની આગળ નમે? બકરીઓને સિંહ નમે નહિ પણ કચડી નાંખે. બીજાં મુડદાલ પુતલાંની જીતથી મત્સર થઈ ગયો છે તોય એનો નાદ આજ પાટણની પરાક્રમી ભૂમિઉપર ઉતરશે. આજનો પ્રસંગ જરા અણચિંતવ્યો અને વિપરીત છે તોય શું? યુદ્ધમાં ક્ષત્રિએ પાછી પાની કાઢવાની છે?

(પ્રતીહાર પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી.—મહારાજાધિરાજ ઘણી ખંમા, સામંત શ્રીસુરસેન પધારેછે.

જય.—(સામું જોઈ) કેવો દીસે છે એ,

मंदाक्रान्ता.

ચાલંતો એ સબલ ધસતો સિંહ જેવો ગભીર,
દષ્ટિ દેખી થરર થથરે વીરના હોય વીર;
જેણે એના ભુજબલતણો એકવારે પ્રહાર,
ચાખ્યો, તેને પુનરપિ નહિ વીર્યનો રે' પ્રમાદ. ૧૫

(પ્રતીહાર જાય છે.)

(સુરસેન પ્રવેશ કરે છે.)

સુર.—જયજયકાર વર્તો મહારાજ શ્રીજયચંદ્રરાજ બંધુનો.

જય.—આવો રાજય-સ્તંભ, હૃદયાધાર, સામંતમિત્ર, બંધુ સુરસેન! આ આસને બિરાજો. (સુરસેન બેસે છે.)

સુર.—મહારાજ! આપના મુખારવિંદ ઉપરથી આજ કંઈક જુદોજ તર્ક થાય છે.

જય.—(હસતો) એજ તમારી બુદ્ધિનો પ્રભાવ છે. વારું કહો જોઈએ શું છે.

સુર.— वसंततिलका.

ક્યારે હણી રીપુતણાં શિર રોળી નાંખું,
ક્યારે ચઢી સમરસન્મુખ, શસ્ત્ર ફેંકું;
ફેંકું કદા સરવ કંટકરૂપ શત્રૂ,
એવું વદે કુટિલ એવું વિકાસતી ભ્રૂ. ૧૬

જય.—ધન્ય છે. એ વાતનાં ચિન્હને ન સમજનાર શું જાણે. તમને ખબર હશે કે આજ આપણો કોઈ દૂત પેલા ભુવનના કોઈ સિપાઈ ગામમાં અન્યવેષે આવ્યા હશે તેમને ઓળખી સાંભળી લાવ્યો કે કાલસવારે મહાયુદ્ધ થનાર છે.

સુર.—તેથીજ આપની મુખમુદ્રાઉપર આટલો બધો હર્ષ આજ વરસી રહ્યો છે, પણ કંઈ ફીકર નહિ. મહારાજની છાયામાં રહી સેવકે જે વીર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જોવાનો કાલે બીજો પ્રસંગ છે. એકવાર તો તેમને નસાડનાર આપનો દાસજ હતો; તો વળી ફરીથી પણ ઈશ્વરેચ્છાએ શું થાય છે જોઈએ. (મુછપર હાથ દઈ) પાટણની તરશી ભૂમિને કાલે શત્રુના રૂધિરથી ખૂબ તૃપ્ત કરૂં, અને એનો વિજયનો વાવટો ચીરી નાંખીને નગરમાં તાણી લાવું તોજ હું ખરો. બીચારી પ્રજાને આ વગર લેવાદેવા દુઃખ દેનાર એ કોણ?

જય.—ખરેખાત તમારાજ ભુજબળના બલે આ રાજ્યનો ટકાવ થયાં જાય છે તેમ થશે. તોપણ તમારે એક બીજું કાર્ય તે પેહેલાં સાધવાનું છે. આ ખબર જાણવાથી આપણને આપણા પગ નીચેજ એક મોટી સુરંગ માલમ પડી છે. આપણી આંખોપરથી અજ્ઞાનની અંધારી, મોટા પર્વતની આપણે છેક કોરઉપર આવી બીજેજ ડગલે ખોમાં ગડી પડવાની તૈયારીમાં હતા તે વેળે ઈશ્વરેચ્છાથી મહાદેવે દૂર કરી છે; ને આપણને વાત આટલે સુધી ગયા પછી પણ ખબર પડી એ શુભ ચિન્હ છે, તોયે સાવધાન રેહેવું વધારે ઠીક છે.

સુર.—મહારાજ! કરવાનું શું તે કહોને.

જય.—એટલુંજ કે તમારે તમારી બ્હેન યૌવનશ્રીને વનમાં નિર્ભયસ્થલે મુકી આવવી, કે તેના ગર્ભનો પુત્ર ન ઈચ્છવા લાયક અહિતને અવસરે આપણું વેર વાળે.

સુર.—એ વાત મારા ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી. યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થશે એવા માનશુકન તમે અત્યારથીજ કર્યા. મને ભય થાય છે કે, જે મહારાજ યુદ્ધની વાર્તા લાવનારને પણ મોટું ઈનામ આપવા ઉભા થતા તેજ આજ ક્ષાત્રધર્મ મુકી દઈ વાણીયાની પેઠે જય અજયનો નફો તોટો કાઢવા બેઠા છો ત્યારે ગુજરાતની શીએ દશા હશે. હે ભૂમિ!

सोरठो.

ગુર્જને પાલનહાર, હૈયામાં હારી હઠે;
કેવી થઈશ ખુવાર, તારે ચંદ્ર ગ્રહ્યો દિસે. ૧૭

જય.—(હસતો) એમ નથી. તારાથી તે વળી ચંદ્રગ્રહણ થયાં સાંભળ્યાં છે? હું જે જે કરૂં છું તે આપણી ગુર્જરભૂમિના સુખને અર્થેજ. જય અજયનું વિશેષેકરીને આવા પ્રસંગે શાશ્વત કહેવાય નહિ, માટે પાણી પેહેલી પાળ બાંધવી એ પણ એક નીતિ છે.

સુર.—મેં પ્રથમથી કહ્યું છે તેમ મહારાજના મ્હોની વાણીજ આજ માનશુકન ભરેલી છે. હે સરસ્વતિ!

इंद्रविजय.

રામતણે મુખ વાસવસી ન અનર્થ કદા અનુવાદ કરાવ્યો,
ભારતમાં વસી પાંડવને મુખ ક્ષાત્રવિરૂદ્ધ ન બોલ વદાવ્યો;
રાજતણે પણ તેં મુખડે વસી યુદ્ધવિનોદ સદાય કરાવ્યો,
આજ અચાનકરે ધિક્રે ધિક્ આ કયમ બોલ ગિરા! ઉચરાવ્યો. ૧૮

જય.—તમે તમારી ભગિનીની વ્યવસ્થા કરી આવો, હું યુદ્ધમાં અગ્રણી થઈ જાઉં છું. આમ તકરારમાં વખત ખોવા કરતાં કામમાં પડ્યાં હો તો અત્યારે કેટલો રસ્તો કાપ્યો હોય ને

પ્રભાતે આવી પહોચાય. માટે મારો નિર્ણય ફરનાર નથી તેથી હવે વખત ત્વરાનો છે.

સુર.—(દાંત કચડતો) જેવી ઇશ્વરેચ્છા. યુદ્ધસમયે મારે દૂર થવું!! એ પ્રસંગજ આજ કંઈક ભયાનક છે! તોય તમારી ને ઈશ્વરની ઈચ્છા બલવાન્ છે! આ ચાલ્યો. (જાય છે.)

जय.—(મનમાં) એ વગર કારણ કચવાય છે. જેમ થાય તેમ ખરૂં. મને ભરોસો છે કે થોડીવારમાં એ પાછા આવી શકશે. વનમાં ભીલલોકોનાં ઝુપડાં ક્યાં દૂર છે. એટલામાં હું સૈન્ય તત્પર કરાવું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—જયચંદ્રનું શયનગૃહ.

यौवनश्री, तरला, (પછીથી) **सुरसेन, अने कान्ता.**

यौव.—(ઝબકી ઉઠીને).

देशी.

તમે આમ રીસાવી શું જાઓ, ઘટે નહિ આવડું,
મારા સમ, રે સ્વામિનાથ! તમારે પાયે પડું. ૧૯
ભુલી હું ભુલી, મહારાજ! ખોટીજ વ્હેમાઈ છું;
એવી વાત ન માનું કદાય, ભોળી છું ભમાઈ છું. ૨૦
હું ગઈ હસવા: જોવા પ્રેમ; થયું ખસવું હવે,
ના, ના હુંવિના કોણ હોય, તમારે વ્હાલા! દિલે. ૨૧
તમે કાંચન સરખા સ્વચ્છ, છો દુધથી ઊજળા,
મારા હૈડાકેરા હાર, મૃણાલથી કુમળા; ૨૨
મેં તો આવડું જાણ્યું ન, નાથ! બોલો એકવારરે,
તમે દૃષ્ટિ કરોને પ્રેમાલ, જીવું હું આશારે. ૨૩
(એમ કહી રૂદન કરે છે, ભેટવા બાથોડીયાં મારે છે, પણ

ન જડતાં) અરે શું જતાજ રહ્યા!! અથવા હું મારાં આંસુને લીધે દેખતી નથી. (ઉભી થાય છે.)

(દાસી તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

તર.—બા સાહેબ! તમે શું ગાતાં હતાં? આ શું કરો છો? ક્યાં જાઓ છો?

યૌવ.—કોણ? તરલા.

તર.—હા બા.

યૌવ.—આવ તરલા તારૂંજ કામ હતું. આજ સ્વામિનાથ મેહેલ પધાર્યા પછી સહજમાં રીસાઇને કોણ જાણે ક્યાં સંતાકુકડી રમે છે. તારી તરલતાથી પકડી કાઢ જોઈએ મહારાજને!

તર.—બા તમને સ્વપ્ન લાધ્યું હશે. મહારાજ તો આજ અહીં આવ્યાજ નથી. આજ કાંઈ મોટી રાજકાજની વાતમાં રોકાણા છે.

યૌવ.—હેં! શું મારી નજરે દેખી, જાતે અનુભવેલી વાત ખોટી? ના ના, તુંજ કંઈક સ્વપ્નવશ દિસે છે કે ખરી વાતને ખોટી માને છે.

તર.—બા સાહેબ! તમે એમ શાથી માનો છો?

યૌવ.—ન કેમ માનું? મારી પાસે હાલ બેઠેલા હતા તે સહજ વિનોદમાં રીસાઈને કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા !

તર.—એ વાત સ્વપ્નમાંજ બનેલી છે.

(સુરસેન પ્રવેશ કરે છે.)

યૌવ.—(વિચારમાં પડીને) સંભવે તો નહિ. પછી..........કોણ જાણે. પણ નહિ,.......નજ હોય.

સુર.—(મનમાં) અરેરે એનાઉપર થનાર ભુંડી આફતની વાત એને કાને આવી દીસે છે.

તર.—ત્યારે હવે જો ખાત્રી કરવી હોય તો કોઈને મારી સાથે મોકલો, હું મહારાજને ગુહ્યગૃહમાં બિરાજેલા દાખવું.

સુર.—નક્કી એમજ છે. આ દાસીએ વાત આણી આપેલ છે.

યૌવ.—(વિચારીને) વારૂ ત્યાં બીજું કોણ છે?

સુર.—(ગભરાતો, મનમાં) અરે હવે મારાઉપર બગ્રો વરસાદ વરસશે.

તર.—તમારા ભાઈ ત્યાં છે તેની સાથે મહારાજ બિરાજેલા છે.

સુર.—(મનમાં) હવે આ હું શયનગૃહની પાસે આવ્યોજ છું, અને આટલે સુધી વાત આવેલી છે, ત્યારે મારે માથે આવતો ભાર શા માટે દૂર ન કરૂં? (પ્રવેશ કરે છે.)

उपजाति.

તેં છે ન દીઠાં દુખડાં કદાપિ, તું સેવસે શું વનવાસ પાપી?
તને જણાશે ક્રૂર બોલ મારા, શિરીષપુષ્પે જયમ વજ્રધારા. ૨૪

યૌવ.—(ઉભી થઈ, પોતાના ભાઈને ગભરાયલી આંખોથી જોતી તથા દાસીની વાત ખરી હશે એમ માનતી) અરે સુરસેન! ભાઈ! આ શું? તમે ક્યાંથી?

સુર.—જાણ્યા પછી શું પુછવાનું છે. (એકાન્તે દાસીને) જા પ્રાણાધાર કાન્તાને અત્રે તેડી લાવ. (દાસી જાય છે.)

યૌવ.—શું જાણ્યા પછી?

સુર.—અબઘડી તરલા ને તું વાત કરો છો તેજ.

યૌવ.—તે વાતને ને તમારા આવવાને શો સંબંધ છે?

સુર.—એજ કે હવે સત્વર ચાલવું.

યૌવ—ચાલવું શું? એ તમે બોલ્યા તે કવિતા શી? વનવાસ શો? તમારા મીઠા બોલ ક્રૂર શા? એ બધું અવળું સવળું સાંભળી મારો જીવ બહુ ગભરાય છે, ને વિસ્મયથી જડ થયેલું હૈયું તમારો ભાવ સમજી શકતું નથી.

સુર.—બળ્યો મારો ભાવ ને અવતાર. પણ લાચાર, એમ કર્યાવિના સિદ્ધિ નથી.

યૌવ.—(રડતી) પણ શું? (સુરસેનની છાતીઉપર હાથ મુકતી) ભાઈ તમે પણ બહુ પીડાતા હો એમ લાગે છે.

સુર.—વળી ફરીથી શીદ કહેવરાવે છે? કલ્યાણનો ભુવનાદિત્ય પ્રા-

તઃકાલે ચઢી આવી પડે એવી ધાસ્તીથી, તને કોઈ નિર્ભય સ્થલે પોચાડવી એવી મહારાજની ઈચ્છા છે, ને તે કાર્ય મને સોંપ્યું છે. વખત થોડોજ છે તેથી પ્રાતઃકાલ પેહેલાં એ કામ પતી જાય તો ઠીક.

(નેપથ્યે) વૈતાલિકો ગાય છેઃ—

(शार्दूलविक्रीडित.)

અંધારૂં થયું પોતળું નભવિષે તારાદ્યુતિ નીતરી;
વીણા, તાલ, મૃદંગ, રાગ તરીને કાનેપડે આ ઘડી;
રાત્રી આઝણુણાટ જેમ કરતી, વેગે ઉડી જાય છે,
નીદ્રાની મીઠીપાંખમાં જન બધાં જંપે પ્રશાન્તિવિષે. ૨૫

અહો મધ્યરાત્રિ પણ વીતી ગઈ. હવે બહુજ ત્વરા થવી જોઈએ.

यौव.—આજ પ્રાણનાથની બુદ્ધિ એવી કેમ થઈ? અરે! ઈશ્વર ન કરે ને અશુભ થાય તો મારી શી ગતિ? મને એમની સાથે...

(રોઇ પડે છે.)

सुर.—એ વાત થતી દૂર કરવાનેજ મહારાજ આટલું કરે છે. સહગમન ન થવાથી અલબત મારા કુલને એબ લાગે ખરીજ.

यौव.—ત્યારે આપણો કુલધર્મ કેમ તજાય? માટે જાઓ, સ્વામિનાથને પ્રાર્થના કરી કહો કે દાસી હુકમને તાબે છે, પણ કુલધર્મવિરૂદ્ધ વાત થાય નહિ. સ્વામિથી સ્ત્રીએ જુદાં થવાય નહિ. જે સ્ત્રીઓ આવે પ્રસંગે તેમ કરે છે તે નરકવાસ પામે છે. માટે આવા સંસારના સુખને સારૂ હું પરલોકના સુખને હાની પોચાડનારી નથી.

सुर.—એ સર્વ વાતનું મેં વિચાર કરી સમાધાન કર્યું છે.

यौव.—અરે! તમે પણ એમનાજ વિચારમાં! મોટાની વેહેલમાં સૌ બેસે. ત્યારે હવે અમ અબલાથી શું થનાર છે?

सुर.—બેહેન! એમ નથી કે સર્વદા સહગમનજ કરવું. તારા જેવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓને સહગમન કરવાથી બાલહત્યાનું પાપ

લાગે છે માટે શાસ્ત્રે તેમ કરવાની મના કરેલી છે. વળી અશુભની આશા રાખવી એજ ખોટી છે. આતો મહારાજે માત્ર દીર્ઘદૃષ્ઠિથી ભવિષ્યપર તર્ક કર્યો છે, માટે એમને સંતોષવા તું નિરાંતે ચાલ. કાલે સવારે હું તને ગડગડતે નિશાને રણવાસમાં પાછી લાવીશ. કદાપિ ન કરે નારાયણ ને અનિષ્ટજ નિપજ્યું તો અમારૂં વેરવાળી શત્રુના હોમથી અમને તૃપ્ત કરનાર તને સોંપેલો છે એટલે તારે સહગમનનું તો નામ દેવુંજ નહિ.

યૌવ.—એવી નોધારી વાતઉપર વિશ્વાસ શાનો? તમારૂં વેર વાળનાર પુત્રીજ હોય તો કેમ?

સુર.—તેનોએ પુત્ર થાય. જો બેહેન તું આમ ક્રૂર થશો તો અમારા આત્મા શ્રાદ્ધની અંજલિવિના નરકમાં રખડશે માટે કહ્યું માન.

યૌવ.—ક્ષત્રિયોને તો કેશરીયાં કરવાં ઘટે. બ્રહ્મબુદ્ધિનો વિચાર ન હોય; ડરતા હો તો અમને અગ્નિદેવને સ્વાધીન કરી ઉઘાડે ખડ્ગે તુટી પડો, ને રણમાં સન્મુખ પડી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરો.

સુર.—(ત્વરાથી) **गीति.**

જાણું ભેદ બધા હું, જાણું મનમાં બધી ચિકિત્સાઓ,
મનુષ્યધર્મા છું હું, વેરવળ્યાવિણ મળે નહિ લ્હાવો. ૨૬
તેથી બુદ્ધિ વિચારી, વનમાં તુજને વિદાય કરવાને,
કાલ ઘણો વીત્યો છે, ઉઠઉઠ ધરિ હીંમત તું હૈયે. ૨૭

યૌવ.—હીમત તે કઈ પેરે ધરીએ.

वसंततिलका.

અગ્નિતણી ભડભડાટ ચિતા બળે જે,
તેમધ્ય નારી કુમળી જઈ ન્હાય સે'જે;
ત્યાં પ્રેમ હીંમત ચઢે હૃદયે વિશેષે,
કહે ઓથ કોણની વિષે રહું એ વનાન્તે? ૨૮

સુર.—એમ છેક પાતળું દીલ રાખે ક્ષત્રાણીને પરવડે નહિ. તારે

તો અમને આજ કેટલી હીંમત આપીને સંતાપ દૂર કરવો ઘટે. તને વિનોદ થાય માટે કાન્તાને તારી સાથે મોકલવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. માટે તૈયાર થા.

યૌવ.—કદાપિ તમને મારી ચાલ ન રૂચતી હોય તો હું તમને આજ આડી આવવા ખુશી નથી. ઈશ્વરની મરજીને તાબે થઈશાજ.

સુર.—વાહ એ વાક્ય તે તું તારા જેવુંજ બોલી. (હોકો ત્યારે.)

(કાન્તા તથા તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

કાન્તા—નમન કરૂં છું સ્વામિનાથ! શી આજ્ઞા છે? (યૌવનશ્રીને) બેન ઝવાર.

યૌવ.—આવો બેન કાન્તા, બેસો. (પાસે બેસારે છે.)

સુર.—ભુવનાદિત્યનો અકસ્માત્ હુમલો થવાનો વખત આવ્યાથી બેન યૌવનશ્રીને કોઈ નિર્ભય સ્થલે પોચાડવાં છે. ત્યાં તારે કાન્તે! સાથે જઈ યથાશક્તિ ભક્તિ કરવાની છે.

કાન્તા—એ વાતમાં વધારે શું કેહેવાનું છે.

યૌવ.—ના બેન તમે શીદ દુઃખ વેઠો છો.

કાન્તા—અમારે તો તમારે સુખે સુખ ને દુઃખે દુઃખ, અહીંયાં કે દૂર પણ જો તમે દુઃખી તો અમારે સુખ શાનું?

તર.—માબાપ, મને ત્યારે અહીંયાં શીદ મુકો છો? જે મારાથી નબળી પાતળી થશે તે ચાકરી કરી, મળશે તે મુઠીભાર ખાઈને બેશી રહીશ. મને જોડે આવવા દો.

યૌવ.—**સુર**—ધન્ય છે તરલા, તારી મરજીપ્રમાણે થશે. જા ઘોડા તૈયાર કરાવ. (જાય છે.)

યૌવ.—ત્યારે આજ આ મંદિરમેહેલને જો ન આવીએ તો છેલાજ ઝવાર. (રૂવે છે.)

કાન્તા—એમ ધારવાનું કારણ શું છે? જય, તે વળી કોનો થનાર છે?

સુર.—ચાલો, ચાલો વાર ન કરો.

યૌવ—ત્યારે અન્તે એટલુંજ ઇચ્છિએ છિએ કે,—

इंद्रवंशा.

હે ચણ્ડિ! સર્વે પ્રમુખમાં વસો,
यौ.—का.—હે ઉગ્ર શંભો! પ્રભુ અંગમાં વસો;
હે ઈન્દ્ર! તારૂં પ્રભુમાં હજો બળ,
સંહાર થાજો સઘળું રીપુ–દળ. ૨૯

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—વન.

केटलाक भील, (પછીથી) सुरसेन, यौवनश्री, कान्ता, तरला.

૧ **लो भील**—અલે! ઝાગીયોકે? સાલ ને ખોડનો ભારો વાઢી લીએ ડગરાં હું ખાહે?

૨ **जो भील**—ઝાગતો હારે! હેલા હમરા ભાટના ગાંણાથી તાઝી નીંદર આવે.

૩ **जो भील**—મેં મારો ભારો વાઢીને મેલી સાંડચા સે. મને બેહવા દીએ.

૪ **थो भील**—અરે તું ભાળ તો ખરો કી આ સુમાહાની લીલો-તરીમાં ખોડ ભલું સે. ડગરાં ખાઈ ખાઈને તાઝાં થાહે.

૩ **जो**—(આંખો ચોળતો) ઓરો આવ કાંય વતાડું! હેલા ઝાડને શીળે અંધારામાં દેહરાં રમે.

૨ **जो**—આવની લો હવારમાં દેવ બાપજીને પોગે તો લાઝ.

(સર્વે જુએ છે.)

बधा—હે મહારાજ! હુ મહરાજ! દેવ મહરાજ હેલાકે.

૧ **लो**—સાલો. દેહરાંજ હે.

૨ **जो**—એ બાપરે ખાઈ જાય તે!!

૪ **थो**—તને ખબર હાની! એતો મ્હેરે જઇએ તો દેહરાં પરગટ થાય.

૧ **લો**—પરગટ તે હું કામજ કાઢી નાંખે તે, હોલા!

બધા—સાલો સાલો રોહડી કાઢો. (સંતાતા સંતાતા દોડે છે.)

(નજીક આવતાં ડરીને.)

૧ **લો**—અલે! સાનો રીયે નહિ તો હરાપ દેહે.

૩ **જો**—તારો વેશ જાહે લે સાંનો રીયે.

૪ **થો**—એ કંઈ થો બોલે. ભાણું હાંભળ.

(એક ઝાડ પાછળ સંતાઇને સાંભળે છે).

(સુરસેન, યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

સુર.—ઘોડેથી ઉતરી આ ઝાડતળે આપણે મુકામ કર્યો. પેલો આપણો સેવક અશ્વને પણ લેઈ ગયો તે ઠીક થયું, ફકત મારો ઘોડો રહ્યો છે તે તો મારે જોઈશુંજ.

યૌવ.—શું ત્યારે અહીંયાંજ અમને મુકી દેવાનાં છે કે?

સુર.—ના, ના.

કાન્તા—બેન, આ વનના પ્રદેશપણ ખરેખરા મનને હરી લે એવાછે.

યાવ.—હજુ વિકટ વેદનાથી વીંધાતાં એમને ભુલી જવાશે. હાલ તો જુઓ.

તર.—ખરી કહી બા, જગમાં તો એમજ છે.

સુર.—મને તો, બેહેન! આજ સ્થળ નિર્ભય તથા નિકટ લાગેછે.

કાન્તા—વળી બેન; આ વનમાં વિવિધપ્રકારનાં મનોરંજક ઠેકાણાંછે તથા પક્ષી, પશુ, ઝાડ, જનાવરની ઘણી બલીહારી છે, તે સૌથી આપણું દુઃખ હળવું થશે. તેથી જો તમને ગમતું હોય તો અહીંજ આપણે મુકામ કરીએ.

યૌવ.—ગમવા ન ગમવાના દિવસ, તો રાઈના પાડ રાતે વહી ગયા. હવે તો ન ગમતી ચીજોને પણ બેળેબેળે ગમતી કરવા વારો આવ્યો છે.

સુર.—ત્યારે આપણે થોડેક આગળ ચાલો એટલે આ વનના કોઈ માયાળુ વાસીઓને હું તમને સોંપીને જાઊં.

૨ જો ભીલ—(છાને માને) એ મારા બાપ ! આ વગડો દેહરાંને હુંપે, હગળાંને ખાઈ જાહે.

(એકદમ જઇને પગે પડે છે; બીજા ભીલ પણ તેમ કરે છે.)

બધા—મહારાજ અમોને જાવા દો, જાવા દો; હમું તમારાં પોરીયાં સીએ. (સર્વે આશ્ચર્ય પામે છે.)

સુર.—અરે ઠાકેડાઓ, ક્ષમા શાની માગો છો ?

૪ થો—આઈબા તું દેહરાંને હુંપેસે તીમ ન કર.

તર.—અરે નાદાનો! એ શું? તમે તમારા રાજાનું લુણ હરામ કરશો?

૩ જો—રાજેજીનો શેર તે રાજેજીની સાકરીને હારૂ, પણ કાંય દેહરાંના ભોગ હારૂ ?

કાન્તા—(હસતી) નહિ, નહિ, ઠાકોરો હું તમારી વાત સમજી છું. ગભરાશો નહિ.

સુર.—હાં, સમજ્યો.

યૌવ.—પુત્રો ! મારા પેટમાં તો દુઃખનો દવ બળે છે પણ તમારૂં આ વેળાનું અજ્ઞાન જોઈ મ્હો મલક્યાવિના રેહેતું નથી.

બધા—હેં અમે તમારાં પોરાં ! !

તર.—હા. એ આપણા રાજાધિરાજ જયચંદ્રરાજનાં માનવંતાં રાણી યૌવનશ્રી છે, આ એમના ભાઈ સુરસેન છે, ને આ સુરસેનનાં પત્ની કાન્તા છે. હું એ સર્વેની દાસી છું.

ભીલ—અરેરે એમને અહીં આવ્યાનું હું ?

યૌવ.—આજ વાંકો દિવસ આવતાં વખાનાં માર્યાં અમે તમારે ઘેર પરોણાં છિયે. તમારાં લુખાં પાકાં લાડને મોટાં માની દિવસ ગાળીશું.

૨ જો—બા હમારા લોક રે'સે તંઈ સાલો, હમારો મોટેરો તડવી તમારી ચાકરી કરહે.

કાન્તા—ઠીક છે. (સુરસેનને) સ્વામિનાથ ચાલીશું ?

સુર.—ઠીક ભાઈઓ ચાલો ત્યારે. (મનમાં) કાલક્ષેપ બહુ થયો. ઈશ્વરેચ્છાએ શું થાય છે તે જોઉં (ઊંચુ જોઈ) અહો કુલદેવતા સૂર્યનારાયણ પણ સહજ જણાવા લાગ્યા. (પ્રકાશ.)

(मालिनी.)

દલથી તમહણંતો, ચંદ્રનું તેજ હર્તો,
કમલ કરી વિકાસી, ભૃંગને મુક્તકર્તો;
અતિશય થઈ તાતો, વિશ્વમાં પ્રેરી પ્રાણ,
નરપતિસમ અભ્રે, જો ચઢે ભવ્યભાણ. ૩૦

માટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ. ચાલો.

(સર્વે ચાલવા માંડે છે.)

कान्ता—(સ્વગત) સૂર્યવંદન કરતાં કરતાં પણ, જે તરફ એમના વિચારનું પૂર વહેછે તેનુંજ ભાન થઈ આવ્યું.

यौव.—ભાઈ! આ ઘોરરાનમાં, આવા લોકોને આધીન મને મુકીને તું જઈશ? ના ના, એ વાત મારૂં મન માનતું નથી.

सुर.—જે કર્યાવિના ચાલે નહિ તેમાં માણસજાત નિરૂપાય છે. એમ ન કરવાથી તારે ભાઈ કેહેવા વારો પણ નહિ રહે.

कान्ता—સ્વામિની ભક્તિમાં અમારે તો સદાય તત્પર રેહેવુંજ ઘટે.

नर.—બા સાહેબ એ ખરી વાત છે. સુભગા કાન્તા તથા શ્રીસુરસેન જેવા રાજભક્તો થોડાજ હશે.

१ लो भील—હેલાં અમારાં સાપરાં ભળાય; આપણ હો આવ્યાસે.

सुर.—સારૂં થયું કે આપણે ઝાઝું ચાલવું પડ્યું નહિ. બેહેન યૌવનશ્રીના કોમળ પગની મને ભીતિ હતી.

यौव.—જેને મારા ચીરાઈ જતા હૃદયની દરકાર નથી તેને મારા તુચ્છ પગની હોય એ ન સંભવે.

सुर.—અરરર! આટલું કરતાં પણ હું આવું સાંભળું છું? છેલે આજ વેગા! શિવ શિવ શિવ, જો પૃથ્વી માગ આપે તો આ વેળે તેમાં સમાઊં, પણ બેન! તારા બોલ મેં સહેવાતા નથી. પણ....................

(બીજા કેટલાએક ભીલલોકો પ્રવેશ કરે છે.)

भील—રામરામ બાબા હુરહેન.

સુર.—રામરામ ઠાકેડાઓ. (યૌવનશ્રી અને કાન્તા લાજ તાણે છે.)

ભીલ—બોહોન્યો! તમું હું કરવા લજવાઓ સે, બાબો હુરહેન હધળાંના બા સે. તમો હમારી બોહોન સેં.

સુર.—(કરડેબોલે) આ મહાધિરાજ જયચંદ્રરાજનાં રાણી યૌવનશ્રી છે!

ભીલ—ને તારી બોહોન!

સુર.—હા ભાઈ.

તર.—ને આ સૌભાગ્યવતી કાન્તા મહારાજ સુરસેનનાં પત્ની તેમનાં સખી છે.

ભીલ—હમારાં ધોરધન કે એવાં તારાં આઈબા હમારે સાપરે આવે.

સુર.—વખત બહુ ગયો છે; તેથી હું બહુ ઉતાવળમાં છું. માટે તમને ટુંકામાં કહી લેઊં તે સાંભળી લો. તમે તમારો ધર્મ સારી પેઠે સમજો છો તેનો મને ભરોસો ન હોત તો આ રાજબીજયુકત રાણીને હું અહીંયાં લાવતજ નહિ, એટલે તે વિષે તો કાંઈ કેહેવાનું નથી. ભુવનાદિત્ય ચઢી આવ્યો છે, તેથી મહારાજે એમને અહીં મોકલી દીધાં છે. વિશેષ વાત હવે તમને આ દાસી તરલા કહેશે. હું જાઊં છું તે જય પ્રાપ્ત કરી એ બદ્ધાંને ફૂરીથી લેઈ જઈશ.

ભીલ—હી ફૂકરસે, આઈબા! હમું હારનારા ન હોય. ઝીવ ઝાય તોય હું થનારસેં. હમો તારી હારે આવીએ તો કેવું તારું!

સુર.—તમે અહીંયાં રહી તમારો ધર્મ બજાવશો એટલે, ત્યાં આવ્યા બરાબરજ થશે.

ભીલ—જેવી તારી મરઝી.

સુર.—રામરામ ઠાકેડાઓ.

(જાય છે; ભીલલોકો વળાવવા સાથે ચાલે છે.)

સુર.—સર્વે વનવાસી જનો! તમે અહીંજ ઉભા રહો વિવેકનો આ વખત નથી, મારે ઘોડો મારી મુકી પવનવેગે જવું છે, ને

(યૌવનશ્રીતરફ જોતો) હજુ રાણીસાહેબ વગેરેને કેટલુંક કેહે-વાનું છે. (ભીલલોકો અટકે છે.)

(યૌવનશ્રીને.) (આગળ ચાલતાં.)

ત્યારે તેં મને એવો ક્રૂરજ ધાર્યો કેમ?

યૌવ.—ભાઈ મારી અવસ્થામાં આવેલી ગમે તેમ લવે તેથી તારે ખોટું લગાડવું નહિ. જો ને, મારા કેવા હાલ થયા છે:—

શિખરિણી.

મને છાંડી આજે કઠણ દિલથી પ્રાણપતિએ,
ડુબાવી છે દુઃખે અતિક્રૂર થઈ ક્રૂર વિધિએ;
પડી આ વેરાને, ઉપર નભ ભૂમિ રહીં તળે,
મુકી તું એ ત્યાં ને, ભગિની રડતી સત્વર પળે! ૩૧

સુર.—(ગદ્‌ગદિત થઈ) કાલ દહાડો વળશે. બધા દિવસ એક સરખા જતા નથી. આજ અવદશા છે તેને તાબે થવું એ આપણો ક્ષત્રીયનો ધર્મ છે. તને દુઃખી દેખી મારૂં મન હવે કહ્યું કરતું નથી માટે છાની રહે. (જરા હર્ષથી) જ્યારે ગડગડ્તે નિશાને ફરીથી તને પુરમાં પ્રવેશ કરાવું ત્યારેજ હું તારો ભાઈ ખરો, નહિ તો નહિ. તું ધીરજ ધાર અને........

કાન્તા—બેહેન, તમે શીદ આકળાઓછો, કાલે સવારેજ મોટો ફેરફાર તમે જોશો.

યૌવ.— **(ગરબી.)**

"વળતાં વ્હાલમાંરે, નચાવ્યાં લલચાવ્યાં લોચન"—એ રાગ.

છાંડી રાજનેરે, આવી પાટ બધું વનમાંય,
તેથી દીલડુંરે, નવદાઝે, નવ કરમાય. ૩૨
પણ આ રાનમાંરે, દુખીઆરી છું ઓથ નકોય,
ટોળાથી છુટીરે હરણી, મિનવિણવારી હોય. ૩૩
પ્યારા નાથનીરે, તારી ભ્રાત થશે ગત કોણ,
જીવું અભાગણીરે, શિવ! શિવ! નાથથી જુદી અજાણ. ૩૪

कान्ता— એવું મા વ્હોરે, એવું છાજે ન વહ્લું વેણ,
શંભુને ભજોરે, ફેડે દુઃખને રાખે એન.. ૩૫
ધીરજ ધારજોરે, દેખી ધીરજ તમ સરકંત,
દીલ વીંછાય છે રે, મુજ દુખનો પણ નવ અંત. ૩૬

यौव.— (ત્યારે) ઉના આંસુથીરે, આશા પ્રેમથી ભીનાભાઈ,
કે'જે નાથનેરે, પ્રેમઝવાર તું શીશ નમાવી. ૩૭

सुर.—(યૌવનશ્રીની પીઠે હાથ મુકી) છાની બેન છાની.

(वसंततिलका.)

આંખોવિષે ભગિનિ! લેશ ન અશ્રુ આણ,
મારે કિધું ઘટિત મંગલથી પ્રયાણ;
અશ્રુતણા કણમહે તુજ આંખમાંથી,
સર્વે ગરે ધિરજ જો મુજ અંગમાંથી. ૩૮

ને ખાત્રી રાખજે કે, (ખડ્ગપર હાથ મુકી.)

इंद्रवशा.

આ ખડ્ગ શત્રુવધૂ—કેશ છેદીને,
આંખો થકી અંજન શ્યામ ફેદીને;
સંહારી શત્રુ થઈ રકત આવશે,
રાજી વિભુ તો પ્રભુપાય લાગશે. ૩૯

यौव.—ત્યારે શું કરૂં.................... (જમીનપર ઢળી જાય છે.)

सुर.—અરેરે, તરલા! તું એને સાચવીને શુદ્ધિમાં લાવ. કાન્તે! તને યૌવનશ્રી માટે શું વધારે કહું?

(તરલા સંભાળે છે; કાન્તા પણ રૂવે છે.)

कान्ता—એમાં તમારે શું કેહેવું પડે તેમ છે!

सुर.—કાન્તા! તારા મનમાં જે હોય તે કાઢી નાંખ, રૂવે છે કેમ?

कान्ता—તમારા ધર્મમાં વિઘ્ન થવા હું રાજી નથી.

सुर.—અરે! **अनुष्टुप्.**

પ્રેમ ને ધર્મ બેવચ્ચે, હીંદોલો હું બની રહ્યો;
ધર્મ સ્વામિભણી તાણે, પ્રેમથી અટકી પડ્યો. ૪૦

कान्ता—ના ના, પણ હું તેમ વિઘ્ન થવા નથીજ ઈચ્છતી. તમે સુખે જાઓ.

सुर.— उपजाति.

મોઢું વદે બોલ બધા રૂપાળા, ન તે દિસે અંતરનીજ વાચા;
જે અંતરે ગર્ભિત પ્રેમકહાણી, તે બોલતી આંખથી અશ્રુવાણી! ૪૧

कान्ता—ત્યારે ખરૂં કહેવરાવો તો, મારા મનમાં ભાતભાતનાં સંકટ ને આપત્તિઓના ભય થાય છે, તેથી હું કંપું છું. મને તમારી સહીસલામતીની ખાત્રી કેમ ને ક્યારે મળશે?

(યૌવનશ્રી ઉઠે છે.)

यौव.—અહો ભાઈ! હજુ તું છે! લાવ તને એકવાર ભેટી લેઊં.

(તેમ કરે છે.)

सुर.—(પોતાને ગળેથી મોતીનો હાર કાઢતો) મારા એકપત્નીવ્રતના સત્યથી સંધાયલો આ હાર, કુલદેવતા સૂર્યનારાયણ તથા સર્વ વનદેવતાની સમક્ષ, કાન્તે! તારા કંઠમાં આરોપુંછું. જ્યાં સુધી એ દીવ્ય હારનાં મોતી વિખૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી જાણજે કે હું તારી પાસેજ છું. બેહેન યૌવનશ્રિ! તારે પણ એ હાર કામનો છે, કેમકે જ્યાં સુધી મારામાં જીવ હશે ત્યાં સુધી મહારાજનો વાંકો વાળ થનાર નથી.

यौव.-कान्ता—(હર્ષથી) તમારો સર્વ રીતે જય થાઓ, આ તમારા શબ્દોથી અમારા મનમાં શીતલતા વળે છે, ને અમને એકાએક વિશ્વાસ આવે છે. તમે સુખે જાઓ.

सुर.—તમે પાછાં વળો. તરલા! કાન્તા! શું કહું છું?

(ઘોડો મારી મુકે છે, યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા, ભીલ લોકોના ભણી જાયછે.)

तरला—બાસાહેબ! તમે બહુ બહુ ગભરાટમાં આવી ગયાં છો, માટે ચાલો આમ; આ કુલઝાડોની ઘટામાં થઈને પેલા ભલા ભાયાતોને મળીએ.

યૌવ.—કાન્તા— **उपजाति.**

સંયોગમાં જે સુખ વસ્તુ દેતી, વિયોગમાં નાખતી તેજ શોકી;
સૃષ્ટિલિલા, વાડી, ફુલો, ફુવારા, અંગારકેરી કરી અગ ધારા. ૪૨

(એક ભીલ પ્રવેશ કરે છે.)

ભીલ—બોહોનસાબ! અહીં હુધળાં ઘોરૂં તમારાં સેં. આ ઘોરમાં સાલો તહાં તમુને હમારી બઈયરો મળહે ને હવાશે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રણભૂમિ.

हरदास.

हरदास—સુરસેન ક્યાં હશે, એ તરફની તો કાંઈ અડચણ નથી. જરૂર એ એની બેન વગેરેને મુકવા ગયેલો હશે. ઈશ્વરે આજ એવો યોગ આણ્યો કે હુંજ કરણરાજાની નજરે ચઢ્યો; ને મને આવી સારી એમણે પદવિ આપવાનું કહ્યું છે. તેની સરત, પણ બહુ વિકટ કરી છે. કોઈ રીતે બળથી તો એ સિંહ જેવો સુરસેન પકડાય નહિ. કદી કલથી માને ખરો. પણ હું જો એવી યુકિત કરૂં, કે મારૂં કામ પણ થાય ને પાટણનું પણ થાય, તો ઠીક. ડાહ્યા પુરૂષો એજ કહેવાય કે જે પોતાની સ્થિતિને સારામાં સારો ઉપયોગ સ્વાર્થે ને પરમાર્થે કરે. સુરસેન મારો મિત્ર છે, ને આગળઉપર એકવાર એની સ્ત્રીને લીધે મારે ઊંચાં મન થયાં હતાં, તોય આવા સાંકડા પ્રસંગે એનો વિશ્વાસ મારાઉપર બેઠા વગર રેહેશેજ નહિ; જે કલંક એણે મને લગાડવું ધાર્યું હતું તેનું વેર વાળવાનો પણ આ ભલો પ્રસંગ છે. એના વનમાં ગયાની વાત મારાવિના બીજું કોણ જાણે છે, ને જો હું પણ એની સ્ત્રીને .મધ્યરાત્રે કોઈ હલકી સ્ત્રી જોડે જતાં દેખી, એનું પતિવ્રત કેટલું સાચું છે તે જોવા પાછળ ન ગયો હોત, તો એ મારા પંઝામાં પણ નજ આવત. વનમાં એનું તમામ કુટુંબ છે એ વાત ફસાવું, કે

તરત એનું માથું ધડઉપર રહી શકે નહિ. એની સ્ત્રીએ મારા ઉપર, જે પોતાને લલચાવવાનો અપવાદ મુકી ઊંચાં મન કરાવ્યાં હતાં, તેનું વેર એ પ્રમાણે વળે તેમ છે. તોયે નહિ! સુરસેન જેવો નિખાલસ મનનો માણસ બીજો કોઈ નહિ હોય. એનો શો વાંક? આપણે એનાઉપર કંઈ ધારવું એ ખોટું છે; એનો પ્રેમ ને વિશ્વાસ, અહા! કેવાં દીવ્ય હતાં ને છે. ત્યારે મેં ધાર્યું છે તેમ આ પ્રસંગનો સારામાં સારો ઉપયોગ શી રીતે કરવો? (વિચારતો) પાટણ તો પાયમાલ થઈ ગયું એનો પ્રતાપ આજ ધૂળમાં રગદોળાયો, એ માતાને માટે શું મને ન લાગવું જોઈએ? વળી એ કરણ જેવા વિષયી તથા અસ્થિર ને ડગુમગુ મનવાળા માણસનું શું ઠેકાણું? એને માટે આપણે કાંઈ કરીએ ને પરિણામ કંઈક નીકળે. માટે એના વિષયમાંજ એનો નાશ કરાવવો ને પાટણનો પુનરૂદ્ધાર થાય તેમ કરવું. એજ ત્યારે, હવે હઠવું નહિ; મારો નિર્ણય થઈ ચુક્યો. ઠીક છે, સર્વ રીતે એ તો ચોકઠું બેસશેજ; માટે ફીકર નહિ. સુરસેનને હવે બધું સમજાવી દેવું જોઈએ, માટે સુરસેનને જઈને મળું. (આગળ ચાલે છે) અહો વિચારમાં ને વિચારમાં નગરના દરવાજાથી તો હું બહુ દૂર આવ્યો છું. સુરસેન ઘણુંકરીને આજ દરવાજે આવશે, માટે આગળ ચાલું. (ચાલે છે) (દૂરથી કંઈ અવાજ સંભળાય છે.) જોઊં એ કોણ છે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—રણભૂમિ.

સુરસેન–હરદાસ.

સુર.—અહો હવે સંગ્રામભૂમિ પાસે આવ્યાનાં શુભચિન્હ શરીર ઉપર થવા માંડ્યાં! અંગઉપર પુલકેપુલક ઉભાં થઈ જાય છે,

કાળજું ફડફડે છે, ને લોહીનો ધમધમાટ, તો આમ સંભળાય છે. દિવસ ચઢી ગયો તેથી શંકા થાય છે જે શા સમાચાર હશે. મહારાજને મળું ને પછી એમના ચરણઆગળ મારૂં મૃત્યું થાય તોય શું? સંગ્રામનાજ ભણકારા વાગે છે. જાણે રણતૂરનો ટંટંકાર મચી રહ્યો હોય—ઝબક ઝબક કરતાં ખાંડાં છટ્છટ્ શરીરમાં પેસતાં હોય—ડંકા ગડગડતા હોય—એમ લાગે છે. ધન્ય છે એ માતાને કે,—

वसंततिलका.

જેનાં જુએ નયન અંતરથી ઉલાસી,
ધારા કબન્ધથકી લોહીની પૂર્ણ વ્હેતી;
ખોતાં ન મસ્તક ડગે, નવ ઢાલ ચોરે;
એવો જણ્યો સમરભૂષણપુત્ર જેણે. ૪૩

અહો દુંદુભિ સંભળાય છ:—

शार्दूलविक्रीडित.

મોટા મત્તગજેંદ્રત્રાટસરખો કંપાવતો કાયને,
જાણે મેઘવિઘટ્ટનારવ રહ્યો વ્યાપિ બધે કાનને;
વૃક્ષોની ઘટ કુંજથી પ્રતિધ્વનિ જેનો પડે કાનમાં,
વાગે દુંદુભિનાદ થૂલ, વધેતો શું સૈન્ય સંગ્રામમાં! ૪૪

અહો સંગ્રામ ચાલ્યું? (ઉતાવળો દોડે છે.)

અસ્થિમાં અટકયા થકી ખખડવું ખાંડાંતણું ખોખરૂં;
ભાલા ને બરછી લઈ, રિપુપુડે સામન્તનું દોડવું;
ઝાઝા શસ્ત્રપ્રહારથી ગજતણું પીડાઈ ને ત્રાડવું;
વાજીનું હણહણાટથી અહીંતહીં વેગે કુદી દોડવું; ૪૫
વાગે દુંદુભિ, ધૂલ છાય નભને, શસ્ત્રો ઘણાં ઉછળે,
જાણે ગડ્ગડતા ઘનાભ્રવચમાં વિદ્યુત્પ્રભા નીકળે;
ધારા શોણિતની વહે, મળી ઝીલે પક્ષીપિશાચો ઘણાં;
એ સર્વે નજરે રહ્યું તરવરી, આ શબ્દ કાને જતાં. ૪૬

પણ હજી સંગ્રામભૂમિ આવી નથી. અહો અકાશમાં આ શું જણાય છે?

मंदाक्रान्ता.

ભાસે ભાનુ રૂધિરકણથી છાયલો રક્તઅંગે,
કાલાં અભ્રો, રૂધિરથકિ શું સેંજ રાતાશ મારે!
ચક્રે ઉડે સમળી, કકળે કાગડા, શ્યેન પુઠે,
ઝાલી પંઝે, મુખથી કરડે ખોપરી ખોતરીને. ૪૭

ખરેખર એ ચિન્હ સંગ્રામ થતું હોય તે કરતાં, થઈ રહ્યું હોય તેનાં છે. અહો! મુજવિના સંગ્રામ થઈ રહ્યું? મહારાજ કેવા હર્ષમાં વિજયથી ખુશ થતા બેઠા હશે! જયજયકાર થૈકાર થઈ રહ્યો હશે, વિજયશ્રીથી શોભી રહેલા દરબારમાં. પણ અરે! વળી આ શું!! (વિસ્મયથી.)

स्रग्धरा.

ઘાલી મોઢાવિષે ને, ટપકતી રૂધિરે, ખોપરી ચોટલીથી,
નાસે મ્હોઢેથી વ્હેતી, ટપટપ ગળતી લાળ સ્વાદે થયેલી;
કેડે બીજાં ફુલાવી પુછડી, ધરધરે ખેંચને તાણ કર્તાં;
એવાં દોડે શિયાળો સિમપર સઘળે,ઓળવા ખોળી લેતાં. ૪૮

ઓ ઈશ્વર! આ બધાં ચિન્હ સંગ્રામ સંપૂર્ણ થયાનાં છે. પણ કોણ જાણે શા કારણથી, મારા અંતરમાં હર્ષ છલકાઈ જવો જોઈએ, તે છેક ટાઢો પડી ગયો છે. કદાપિ એ સંગ્રામમાં જયનો સાધન હું ન થઈ પડ્યો તેથીજ એમ થતું હશે.

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

હર.—મહારાજ! સુરસેન! એમજ છે.

સુર—(વિસ્મયથી) અહો! એ કોનો અવાજ! એ બોલ સાંભળતાંજ મારી નજરઆગળથી સઘળો સંગ્રામનો ચિતાર ઉડી ગયો અને આ કોણ? (જોઈને) મારીપાસે કોણ ઉભું છે? હરદાસ!

હર.—હા પ્રિયમિત્ર! તમારી સામોજ આવતો હતો.

સુર.—શી વધામણી લાવ્યા છો, ભાઈ?

હર.—વધામણી તો શાની?

સુર.—અરે એટલોજ તમારો બોલ મારા માથામાં જાણે મોટો સોટો વાગ્યો હોય એમ જ્ઞાનેન્દ્રિયને બ્હેરી કરી નાંખે છે. (આંખે હાથ દેઇ રેહે છે.)

હર.—જેને માટે આપણો ઉપાય નથી તેમાટે હવે તમે શૂરા થઈને શું હઠી જાઓ છો. તમારે તો હવે જે નઠારામાં નઠારો પણ કાલ હોય તેની સામાં છાતી કાઢી ઉભા રેહેવું જોઈએ. તમારાઉપર આ ખબરથી ઘણી અસર થશે એમ જાણીનેજ હું તમારા સામો આવ્યો છું. ને વળી મારા મનમાંએ વેર વાળવાના બીજા ઉપાય રમીજ રહ્યા છે.

સુર.—(જાગીને) પ્રિય હરદાસ! તમારા છેલા બોલરૂપી અમૃતથી મારૂં દીલ પ્રુનરપિ જીવતું થયું. પણ તે પેહેલાં શું થયું તે સવિસ્તર કહી જાઓ.

હર.—ભાઈ જરા આગળ ચાલતાં હું તમને સર્વ સમજાવીશ.

સુર.—આગળ ને પાછળ, હવે આપણે લગભગ સંગ્રામભૂમિના છેડાઉપર ઉભેલા છીએ ને અહીંયાંજ મને બધું કહી દો.

હર.—તમારી સઘળી ધીરજ એકત્ર કરી સાંભળવા તત્પર થાઓ કે ભુવનાદિત્ય તમે આમ નગરબહાર થોડે દૂર પહોચ્યા હશો ને ચઢી આવ્યો. મહારાજ જયચંદ્રદેવ થોડાં ઘણાં અર્ધાં સજ્જ થયેલાં માણસો લેઈ સામા થયા પણ તેમનો આત્મા સ્વર્ગવાસ પામ્યો.

સુર.—(નિસાસો નાખતો)અને એ ભુવનાદિત્ય અત્યારે નગરમાં છે?

હર.—હા મહારાજ.

સુર.—ત્યારે હું ખરો સામંત ક્યારે કેહેવાઊં કે. મારા મિત્ર તથા બનેવીનું વેર, એ ભુવનાદિત્ય જોડે તુમુલયુદ્ધ કરી, વાળું ત્યારેજ. માટે ચાલો હરદાસ આગળ થાઓ. (ચાલવા માંડે છે.)

હર.—તમારા શૂરમાં કાંઈ ખામી નથીજ, તમે બલવાન્ છો એટલે

તમારે કશું અસાધ્ય નથી. પણ એ રાજા ધર્મયુદ્ધના નિયમ પાળતો નથી. એ તમારી સાથે યુદ્ધ પોતે જાતે ન કરતાં તમને તરત પકડાવી લેશે. ને કદાપિ વેર વાળવાનો વિચાર તમારા મનમાં ને મનમાં રહીજ જાય.

સુર.—ત્યારે શું મારે ન જવું?

હર.—મને તો એમજ લાગે છે કે તમારે જવું નહિ. પણ આ પાટણની ભૂમિ હવે તમારેજ આશ્રયે છે તેની સંભાળ અન્ય રીતે લેવી.

સુર.—અરેરે બીચારી ભૂમિ!

शार्दूलविक्रीडित.

તારી આંખ અજાણી કુડ, દુઃખથી રે'તી સદાયે હસી,
તું ઝાઝા પતિ-ભૂપ-ને વરી તથા નિત્યે કુમારી રહી;
તે તું આજ ઉપાટી કેશ રડતી રે! ચંદ્રકેરે જવે,
ફાટે દીલ રડી રડી પણ કહે છાની ખમા કો હવે? ૪૯

(અશ્રુપાત કરે છે.)

હર.—એમ મા બોલો મહારાજ, તમે બેઠા છો ત્યાંસુધી એ ભૂમિ સનાથજ છે. એનું દુઃખ ભાંગનાર હવે તમેજ છો. એ માતા તમારીજ આશા રાખે છે.

સુર.—અરે દુષ્ટ દૈવ! તેં મને મારા કર્તવ્યકર્મથી જુદો પડવાનો પ્રસંગ આણી, આ દશાએ પોચાડ્યો, ત્યારે તે પેહેલાં મારૂં મૃત્યુજ શેં ના આણ્યું? જયચંદ્રરાજ સન્મુખ પડી સ્વર્ગલોક પામ્યા તેથી હું નારાજી નથી પણ આ બીચારી ભૂમિની શી વલે! અરેરે મહારાજ તમારા મ્હોની વાણી સફલ થઈ! ખરેખર તમે દૈવની પેઠે જે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેજ થયું! હવે શું કરવું તે પણ સમજણ પડતી નથી.

હર.—મહારાજ! હાલ તો તમારા વિચાર બધા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલા છે, ને આ શોકનો ઘા વળી તાજો છે એટલે તમેં એમ ધારો છો કે હું કંઈ કરવાને શક્તિવાન્ નથી; પણ હું તમને ધીમે

ધીમે જે વાત કહું તેપર લક્ષ આપવા કૃપા કરો તો વેર વાળવાનો સરલ ઉપાય હું તમને બતાવું.

સુર.—હા ભાઈ તમે હમણાંજ એવી સૂચના કરી હતી ખરી. અમારાં દીલ તો ખરૂં જોતાં રોઢાં થઈ ગયેલાં છે. અમને મરણથી થોડોજ શોક થાય છે. પણ આ તો આવો નિકટ ઘા લાગવાથી મન કહ્યું કરતું નથી. મારી બેહેન તો સાંભળશે ત્યારે શું એ કરશે? તેનું મન શી રીતે મનાવવું તેની મને મોટી ફીકર છે. હું જનાર જયચંદ્રરાજ જે મોટું નામ મુકી સ્વર્ગવાસ પામ્યા તેમને રડતો નથી; હું રડું છું—પાટણને, એમની પટ્ટરાણીને, ને મારી એમની સાથે ન જવાઈ શકાયાની દુર્ભાગ્યતાને.

હર.—સત્ય છે! પણ તમે હવે પાછળ રહ્યા છો તે સારાનેજ માટે. મેં તમે તમારા રહી ગયાનો સારો ઉપયોગ કેમ કરી શકો તે માર્ગ ખોળી કાઢ્યો છે.

સુર.—અહો આપણે છેક રણભૂમિઉપરજ આવી પડ્યા! અરે આ ખોપરી. (દેખાડતો.)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેમાં તર્કવિતર્ક રાજ્ય રણના વાંકા ચુંકા મ્હાલતા,
સંસારી સુખ પ્રાપ્ત થાય જગમાં તેની હતી જ્યાં સિમા;
રાતા, શ્વેત, કદાપિ શ્યામ નિપજે ગોળા ઉઠી જાય જ્યાં,
તે આજે વરૂ વ્યાળ દંત કરડે, છે ધૂળ દુર્ગંધમાં. ૫૦

અરેરે,—

સોરઠો.

ચઢતા જે શિર તાજ, ઝગ ઝગ ઝગ જ્યોતે થતા;
તેપર રે પ્રભુ! આજ, ધૂલ ન ચપટી ઢાંકવા. ૫૧

હર.—મહારાજ! જગતનું તંત્ર એવુંજ અસ્થિર છે. આજ હસવું તો કાલ રડવું એમ ઉત્તરોત્તર ચાલ્યાંજ જાય છે. એટલાજ

માટે આપને કેહેવાનું કે નિરાશ ન થતાં જો ઉપાયમાં તત્પર રેહેશો તો આજ અવળો છે તે વળી કોઈ કાળે સવળો થઈ જશે.

સુર.—યોગ્ય કહ્યું. પણ પેહેલાં મને એક વાત કહો કે મહારાજનું શવ પણ આવીજ દશામાં હશે માટે આપણે તેને કંઈ નહિ તો ભૂમિદાહ પણ દેઈએ.

હર.—એમના શવને સંભાળીને શત્રુઓ લેઈ ગયા છે, એટલે આપણે નિરૂપાય છીએ. સાંભળ્યું છે કે તેમનો વિચાર એ શવને કોઈ રીતે અપમાન પોચાડવાનો નથી એટલે આપ નચિંત રહો.

સુર.—પણ તેઓ ક્યાં હશે ?

હર.—એ ખબર હોત તો હું આપને ત્યાં ન તેડીજ જાત ?

સુર.—ફીકર નહિ; એમનો આત્મા સ્વર્ગવાસ પામ્યો એટલે પછી શરીરને જે થાય તેની થોડીજ દરકાર છે. ખરેખર પણ આ ભૂમિને ડાકિની કહીએ તોય ચાલે, કેમકે— (તિરસ્કાર કરતો.)

शार्दूलविक्रीडित.

ખાધા અર્જુન કર્ણ લક્ષ્મણસખા રામાદિ ઝાઝા જનો,
ખાધા ન્યાયસભાસુભૂષણ વળી, દાતા અદાતાગણો;
ખાધા વંશ ઉજાળનાર સુતને, તોયે રહી ભૂખડી,
ખેંચે હાથ પસારી રોજ જનને, પામે જુવાની નવી. ૫૨

હર.—મહારાજ એનો શો વાંક છે ? કાળક્રમે કરી નામ તેનો નાશ છેજ; એ તો તમારા જેવા મહાત્માના હાથમાં આવતાં સુખી થાય છે નહિ તો એના જેવું બીજું કોઈ દુઃખી નથી. તમારે એનો તિરસ્કાર કરવો ઘટે નહિ. જુઓ

वसंततिलका.

હાથે કુટે શિષ રડે મુકી પોક પોતે,
ને ત્રાહિ, ત્રાહિ, વદતિ જયચંદ્ર જાતે,
ક્યાં રોઊં દુઃખ, સુણશે મુજવાત કોણ ?
ને બાંહિ મુજ પકડે નહિ કો સપૂત. ૫૩

સુર.—નહિ શા વાસ્તે? મુજસરખા એના સેવક તૈયારજ છે. એને માટે શું કરવું તે કહો હરદાસ.

હર.—સાંભળો રાજ, આપ વનમાં પધાર્યા એ વાતનો સાક્ષી થવા મને દૈવે મોકલ્યો હતો.

સુર.—હેં, શી રીતે? (જરાક ગભરાય છે.)

હર.—મહારાજ! તમે ગભરાશો નહિ. તમારાં ભગિની વગેરે ક્યાં છે તે હું જાણું છું. નગરની બહાર હું ચર્ચા જોવા ફરતો હતો તેવામાં તમને જતાં જોયા. પણ તમારી એ વાત મારા અંતઃકરણમાં તાળાકુચીમાં છે એમ સમજી ફીકર કરતા નહિ.

સુર.—(મનમાં) ખરેખાત જો આ માણસનો વિચાર મને ફસાવવાનો હોત, તો એ તેમ સેહેલાઈથી કરી શક્યો હોત; માટે નહિ મારા દિલમાં એનાઉપર જે અણવિશ્વાસ આવે છે તે ન આણવો. (જાહેર) તમારી વર્તણુંકજ કહી આપે છે કે તમારૂં કેહેવું યથાર્થ છે. હરદાસ! તમસરખા મિત્ર થોડાજ હશે.

હર.—એમાં મહારાજ! મેં કાંઈ કર્યું નથી. અમથા બોલી સેવકના ઉપર પાડ ચઢાવશો નહિ.

સુર.—હાં આગળ ચાલો.

હર.—હું તમારો મિત્ર છું એ વાત કરણરાજાએ જાણી, તે ઉપરથી મને બોલાવી તેમણે મોટી પદવિ આપવાનું કહ્યું.

સુર.—ને તેની સરત શી કરી?

હર.—કે મારે તમને પકડી લાવી કેદ કરાવવા. ધિક્કાર છે, એ દુષ્ટની જીભ કાપવી ઘટે. પણ વખત એવો છે.

સુર.—ત્યારે તો તમે મને પકડવા આવ્યા હશો?

હર.—મહારાજ! તમારૂં મન શાન્ત રાખો, જરા પણ વિશ્વાસઘાતનો મારા મનમાં હેતુ નથી. મારા મિત્રની, મારા રાજાની, ને મારી જન્મભૂમિની સેવા કરવાનેજ હું તત્પર થયેલો છું. શત્રુનો નાશ કરાવી પાટણનો વિજય તમારે હાથે કરાવવો એજ મારો હેતુ છે. તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે અત્યારે પણ

ચાલ્યા જાઓ. હું એકલો તમને શી રીતે પકડી શકનાર છું? પણ જો મારી સલાહ માનતા હો તો સાંભળો.

સુર.—મને તમારાઉપર કંઈ શંકા નથી, જે વાત હોય તે ખુલાસેથી કહો.

હર.—મારો વિચાર એવો છે કે તમે મારી સાથે આવો, બંદીખાનામાં બેસો ને હું તમને એકાદ બે દિવસમાં અનુકૂલ પડચે વિદાય કરી દઈશ. આમ થવાથી હું નિરપરાધી રહીશ અને જે સરત હતી તે પુરી કરી આપવાને લીધે કરણનો વિશ્વાસસ્થાન મિત્ર થઈશ. વળી કરણના પોતાનાજ ઘરમાં એક રત્નદાસ કરીને છે તેપણ કંઈ કારણસર આપણી પક્ષમાં લાગે છે. પણ તેને કોરે મુકીને વાત કરીએ તોયે કાંઈ ભય જેવું નથી.

સુર.—એમ કરવામાં ભય તો શાનો? રખેને તમે છેતરાયા નહો.

હર.—હૃદયાધાર! તેમ નથી. તમને મુક્ત કરવાનો વિચાર મારા દિલ શિવાય કોઈ બીજું અદ્યાપિ જાણતું નથી, ને એ બંદીખાનાની જગીયા પણ મારી જાણીતી છે એટલે તેમાં સર્વ યુક્તિ થશે.

સુર.—ત્યારે તો ઠીક, પણ કદાપિ એકાએક મારૂં કાટલુંજ કર્યું તો?

હર.—તેવો પણ વિચાર છે નહિ. ને કદાપિ હોય તોયે તે થતા પેહેલાં તો તમે પાટણથી પચાસ કોશ વેગળા હશો. તમે મને તમારો મિત્ર જાણી મળવા આવો ને ત્યાં તમને પકડી લેવા એવી ગોઠવણ છે; ને મારે બહાર જતા રહી તાળાંકુંચી કરી લેઈ પેહેરો મુકવો.

સુર.—બસ છે ત્યારે હવે મારો નિર્ણય થઈ ચુક્યો. આ ભૂમિને અર્થે જે થાય તે ખરૂં. તમે જે કરવાનું ધાર્યું છે તે અત્યંત સૂક્ષ્મદૃષ્ટિનું કામ છે. તમારા જેવા કુશલભેદુ શત્રુની પાસે રેહેશે એટલે અમારી સિદ્ધિમાં શંકા શાની? માટે યથેચ્છા કરો. સર્વ રીતે તપાસતાં તત્કાલ કરવાના કાર્યમાં ઝાઝો ભય લાગતો

નથી, ને હશે તોયે અમારે ક્ષત્રિયોને ક્યાં અમારી તરવાર જતી રહી છે? જે—

(वसंततिलका.)

મોટા મહારથી, ગણી તૃણ કાપી દેતી,
જે લોહવજ્ર, સહુ ભેદી સદાય વ્હેતી;
જે દક્ષિણાંગ મુજ, સ્હાય વિપત્તિકાલ,
તે સર્વશત્રુ દમશે રહી મુજ હાથ. ૫૨

हर.—ત્યારે મહારાજ! સત્વર ચાલો. (જાય છે.)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽङ्कः

પ્રવેશ ૧.

સ્થલ.—કરણરાજાની છાવણી.

रत्नदास—हरदास.

रत्नदास—હરદાસને વળી કરણે પોતાની પક્ષમાં લેવાની યુક્તિયો ચલાવવા માંડી છે. એ હરદાસ એના મ્હો ઉપરથી ઘણો ભલા દિલનો માણસ લાગે છે. તેથી કરણરાજાથી છેતરાઈ જશે. જેમ હજારો બીજા માણસો એની ઉદારતાથી ને બડી બડી વાતોથી મોહી પડી એને દેવ જેવો માની અંદર છુપાયલા રાક્ષસી હૈયાને ઓળખ્યાવિના ફસાઈ પડેલા છે; તેમ એને પણ થશે. કરણે એને સુરસેનને પકડી લાવવાનું કામ સોંપ્યું છે, તે એ સ્વાર્થનો માર્યો કરશે તો ખરો; પણ એ જાણતો હોત કે કરણરાજ પોતાનો સ્વાર્થ થયા પછી એના ઉપર ભાવ રાખનાર નથી તો એ એવું કામ કદી કરત નહિ.

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

हर.—નમસ્કાર ભાઈ રત્નદાસ!

रत्न.—આવો હરદાસજી. શા સમાચાર છે?

हर.—સારા. આપણે તો મોઢેથી બંધાયા તેના ગુલામ. મહારાજ કરણરાજે જે આજ્ઞા કરી તે કરવી એમ નિર્ણયજ હતો.

रत्न.—હરદાસ! તમારૂં કામ અને મન મારાથી કયાં અજાણ્યું છે?

हर.—ખરી વાત, તમે ને હું કાંઈ આજજ મળ્યા છીએ તેમ નથી. ભાઈ આપણે આગળ કોઈ કોઈવાર મળેલા પણ તે ફકત રાજકાર્યના પ્રસંગેજ.

रत्न.—હા. એ વાત ખરી છે કે એવા પ્રસંગમાં સહજ અતડા રેહેવું પડે છે, ને મન મુકીને વાત થતી નથી.

हर.—હું પણ એજ કેહેવા જતો હતો. પણ હવે આપણે એકજ રાજાના સેવક વા મિત્ર છીએ એટલે આપણે વધારે સંબંધ થશે.

रत्न.—હરદાસ! તમારા પાટણનો પાયો આજ ઉખડી પડ્યો. જયચંદ્રરાજનો મુકુટ આજ ધૂળમાં રગદોળાયો. એ વૃત્તાન્તથી તમને કંઈ લાગતું નથી?

हर.—લાગતું હોય તેને શું કરીએ, લાગે તો ઘણું એ છે, પણ બલવાન્ આગળ શું ચાલે? વારૂં રત્નદાસ! કરણરાજા વચમાંના બધા દેશ જીતીને આવ્યા છે?

रत्न.—જ્યાં પોચું લાગ્યું ત્યાં સપાટો મારેલો; ને નહિતો સામ દામ દંડ ભેદ સૌએ વાપરેલાં. એ પણ રાજા છે એટલે રાજનીતિ પ્રમાણે વર્તે.

हर.—ત્યારે અમારા નગરમાં તો એમ સંભળાતું હતું કે બધા આસપાસના દેશના રાજાઓને ખંડીઆ બનાવી પોતે હવે પાટણપર ચઢે છે.

रत्न.—હા. 'પાટણ આગળ એકવાર માનભંગ થયેલું એટલે તે તરફ એમના કરતાં એમના પિતા ભુવનાદિત્યનો બહુ આગ્રહ હતો, ને લાગ તાકી રહેલા હતા.

हर.—પણ શા કામનું દગલબાજીથી ખેલ રમ્યા.

रत्न.—તમે જાણોજ છો કે ભુવનાદિત્ય અને કરણ જેવા પોતાની ઈચ્છા માપ્ત કરવામાં તે ઈચ્છા સારે માર્ગે સંપાદન થશે કે નઠારે તે વિચારતા નથી.

हर.—વાહ! ત્યારે ક્યાં જયચંદ્ર ને ક્યાં ભુવનાદિત્ય!

रत्न.—તમારા રાજાનાં પરાક્રમ અમે બાહુ સાંભળેલાં ને તે સંભળાવી સંભળાવીને ભુવનાદિત્યને સહુએ ઉશ્કેરેલા.

हर.—અરેરે! પણ એમણે અવિચારમાં બાહુ ખોટું કર્યું:—

शिखरिणी.

અમારી ભૂમિનો, ધરણ ધરતા શેષ સરખો,
પ્રજા સર્વે કેરો, જીવન સુખ આધાર સઘળો;
કુટુંબી બંધુનો સુહૃદજનનો જીવજ વળી,
મહાયુદ્ધોકેરો વીરરસ હણ્યો, ચંદ મસળી. ૧

(અશ્રુપાત કરે છે.)

रत्न.—ચોખેચોખું કેહેવરાવો તો, તમે જ્યારે આટલી વિશ્વાસથી વાત કરો છો ત્યારે હું પણ કહું કે અમે ભુવનાદિત્યને અહીંયાં આવું ફલ પામવાના આશાએ લાવ્યા ન હતા.

हर.—નજ હો, તેમાં શી નવાઈ:—

(इंद्रवज्रा.)

જે યુદ્ધમાં રૌદ્રરસ પ્રવીણ, જે શૂરમાં વીરરૂપે પ્રસિદ્ધ;
જેનો સુણી શબ્દ પડે પ્રભંગ, શું ચંદ્રને જીરવશે દિનેશ!! ૨

रत्न.—ખરેખર એમજ અમે ધારતા હતા. અમે નિર્માણ કર્યું હતું કે આ યુદ્ધમાંથી પાછા જવાનું નથી. ને તેથી કેટલાએક તો,

(हरिणी.)

વિરહ દુખથી વિંધાતી જે યુવાજ્વર પીડિતા,
મુક્તી નહિ જે બાંધ્યો પ્રેમે, પતિ રણમાં જવા;
અહહ સહુના તેના ત્યારે સુકેશ તજાવીને,
નયન ગળતે છેલા ભેટી, ચઢયા મરવા રણે. ૩

हर.—પણ આજ દૈવયોગે તમે કરેલી ક્રિયા અમને પેઢી, અને આ પાટણમાં આજ ઘેરેઘેર, રડારોળ થઈ કકળાણ થઈ રહ્યું છે; કોઈને માથે રાતી પાઘડી તો જણાતી નથી. સ્ત્રીઓએ શણગાર તજ્યા છે, દુકાનદારોએ ધંધો મુકયો છે ને સર્વે હા જયચંદ્રદેવ ! હા પિતા! હા પુત્ર! હા પ્રિયપતિ ! એવા દુઃખાન્ત શબ્દે શોક આરંભેલો છે.

रत्न.—બહુ થયું હરદાસ, મારાથી એ વાત ઝાઝી સાંભળી શકાતી નથી.

हर.—પણ ભાઈ મારૂં દુઃખ હું કયાં રહું. વળી લોકો રે યૌવનશ્રિ ! રે કાન્તા ! રે સુરસેન ! એવાપણ પોકાર કરે છે, ને એ બધાનું શું થયું તે ન જાણવાથી ભાતભાતના તર્ક વિતર્ક કરે છે. મેં આજ રસ્તે જતાં એમ સાંભળ્યું કે કાન્તા તથા યૌવનશ્રીને તો કરણરાજાએ પકડીને રાખી મુકેલાં છે.

रत्न.—હાં, એમપણ હોય. એ કરણવિષે સૌ સંભવે તેમ છે.

हर.—શું કરણરાજા એવા ખરાબ ચાલના? નહિ નહિ નહિજ હોય.

रत्न.—તમે અચકાઓ છો શા માટે ? સૂર્ય ઉગે તે કાંઈ ઢાંકે રહેતો નથી. તેમ મહાન્ પુરૂષોની ચાલ સારી કે નરતી સર્વ ઠામ પ્રસિદ્ધ થયાવિના રેહેતી નથી.

हर.—અરેરે ત્યારે મારાં રાણી-માતા એવી અવસ્થામાં છે ?

(અશ્રુપાતનો ડોલ ઘાલે છે.)

रत्न.—ના તેમ નથી. આ નગરમાં આવતાંજ યૌવનશ્રી ને વિશેષ કરી કાન્તાની શોધ પ્રથમ કરી હતી. પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નથી. સુરસેનવિષે ભાળ કાઢતાં તમારૂં નામ સાંભળવામાં આવ્યું કે એ જાણતા હશે.

हर.—પણ હું તો ખરૂં જોતાં કાંઈ જાણતો નથી.

रत्न.—ત્યારે તો તમે એમને એમ પાછા આવ્યા હશો. અને બધો ખેલ કથળી જશે.

हर.—શો ખેલ તે તો કહો.

रत्न.—મારા મનમાં જે વાત છે તે તમને કેહેતાં મારી હીંમત ચાલતી નથી. (મનમાં) પણ એવા નવા માણસની ઉપર કરણ-રાજા કાંય ભરૂસો મુકનાર નથી, ને જે હું કહીશ તે જો એ ફસાવી દેશે તો ઉલટો એજ મરશે. માટે એને જોઊં તો ખરો જે કેટલામાં છે.

हर.—તમને મારાઉપર આણુવિશ્વાસ આવે છે? તમે મને ગમે તે કહો પણ જો વિશ્વાસથીજ ચોખી વાત કહી તો પછી હું કોઈપણ કાલે તે વાત મારા હોઠની બહાર લાવનાર નહિ.

रत्न.—ગમે તેમ હોય, તોય હું તમારૂં કેહેવું ખરૂં માની લેઊં છું.

हर.—ત્યારે કહો કે તમારા મનમાં શો ધાટ ઘોળાય છે. તમે મારી સાથે પેહેલાં કેટલીક વાતચિત કરતા તે ઉપરથી તથા હાલના તમારા કેટલાએક બોલવાઉપરથી પણ મને બહુ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે.

रत्न.—તે શી?

हर.—એવી જે તમે કરણરાજાના મિત્ર છો કે નથી.

रत्न.—બહારથી તો મિત્ર ખરા. પણ અંદરથી નહિ.

हर.—ત્યારે તમારો શો વિચાર છે તે કહો.

रत्न.—મેં તમને કહ્યું તેમ એ કરણરાજા વિષયી છે, તેથી મારે ને એને ગુપ્ત વૈર છે, ને તમે પણ માત્ર દેશકાળપ્રમાણે વર્તી અં-દરના છેક ઊંડા હેતુથી કરણરાજાની સરત કબુલ કરીને એનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થયેલા છો.

हर.—હા. જેમ તમે ધારો છો તેમજ છે રત્નદાસ! ત્યારે હવે આપણા બન્નેના હેતુ એકજ હોય એમ મને લાગે છે.

रत्न.—હા. કરણનું મૃત્યુ સાધવું એટલું તો નહિ પણ એનું તમામ રાજ્યપાટ ખોવરાવવું એ મારો હેતુ. પછી એ રાજ્ય-પાટ લેનાર ગમે તે હોય. પણ હવે તમે મારા મિત્ર થયા તેથી અલબત જયચંદ્રનાવંશનું કોઈ ગાદીએ આવવું જોઈએ.

हर.—યથાર્થ. પણ ભાઈ તમારે ને કરણરાજાને આટલે સુધી ક્યારથી આવી ગઈ છે.

रत्न.—તમને ખબરજ હશે કે કરણરાજાએ આગળ એક સ્ત્રી ઉપર બલાત્કાર કરવા માંડેલો અને તે અબલાયે એનાથી પીડાઈને પોતાનો અંત આણ્યો.

हर.—શિવ! શિવ! શિવ! (મનમાં) ત્યારે મારી ધારણમાં પણ કેમ થશે?

रत्न.—એ રતિની બરોબરી કરનાર અનુપમ અંગનાને ને મારે ગુહ્યપ્રેમ હતો ને તે એટલો બધો કે હદ. (અશ્રુપાત કરે છે.)

हर.—ભાઈ તમે એવી વાત સંભારી અમથા દલગીર ન થશો.

रत्न.—મારી દલગીરી આજ બે ત્રણ વર્ષ થયાં તોય એક તલપૂર પણ ઘસાઈ ગઈ નથી.

हर.—આવા પ્રકારનો શોક કાલાન્તરે ઘસાતો નથી, પણ વારંવાર શોચ્ય વસ્તુનું મનન થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે.

रत्न.—એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રેમરૂપી કોમળ અંશમાંથી મારા દીલમાં ઘણી ક્રૂરમાં ક્રૂર વૈર વાળવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ છે.

हर.—હવે હું સર્વ સમજ્યો. તમે હવે શું ધારો છો તે કહો.

रत्न.—એટલુંજ કે તમસરખા મિત્રની મદદનો હવે સારો ઉપયોગ કરવો.

हर.—હું તમને સર્વ રીતે મદદ કરવા તત્પર છું. અરેરે! તમે જે પેહેલાં કરણરાજાના મિત્ર હતા તે આમ એના શત્રુ થઈ બેઠા એ કેવું કેહેવાય!

रत्न.—સંસારમાં ખરો મિત્ર મળવો બહુ દુર્લભ છે. ને તેમાં વળી રાજા તે મિત્ર કેહેવાયજ નહિ. માંકડાની કોટે હાર રહે તેટલી ઘડી રાજાના દીલમાં મૈત્રીનો અંશ રહે.

हर.—પણ એ સંબંધ તોડાવનાર માત્ર એક સ્ત્રીજ નીકળી. જ્યાં ત્યાં એવા ને એવા સ્ત્રીઓને લીધે બહુ બહુ વિરોધ પડે છે. (વિચારમાં પડી જાય છે.)

रत्न.—કેમ હરદાસ! શા વિચારમાં પડી ગયા?

हर.—એવા કે,

(मंदाक्रान्ता.)

ખાંધેલી જે કપટ કુડની પેટી સુવર્ણ કેરી,
જુઠીવાણી તણી નદી સદા પૂરથી ઉભરાતી;
રૂપે રંગે કપટ પ્રીતિથી સત્ય જુઠા ગુણેથી,
નારી નારી સકલ જનમાં ક્લેશકારી નઠારી. ૪

रत्न.—એમ મા બોલો, ભાઈ,

(मंदाक्रान्ता.)

સંસારીનું જીવન સુખ છે, સ્વર્ગઅંશી પુરી છે,
ભેદાએલા હૃદયતણીએ ઔષધી પાધરી છે;
નાની નાની મૃદુ રમતની વાડી વિશ્રામકાલ,
રાણી એ છે ઘર ઘરતણી માનિની સર્વ કાલ. ૫

हर.—ત્યારે તમારા ને મારા અનુભવમાં જે ફૂરક છે તેને લીધે તે અનુભવના સંસ્કાર પણ જુદાજ પડ્યા છે.

रत्न.—એ તફાવત કેવા પ્રકારનો છે, હરદાસ?

हर.—તમને એવી સ્ત્રી મળી કે જેની પ્રીતિમાં તમે તમારા એકવારના ખરેખરા મિત્રના પણ શત્રુ થઈ ગયા; ને મને એવી સ્ત્રીનો પ્રસંગ પડ્યો કે જેણે મને મારા મિત્રથી એકવાર દૂર કરાવ્યો.

रत्न.—એવી તે કોણ સ્ત્રી હતી?

हर.—મારા પ્રિયમિત્ર સુરસેનની પત્નિ કાન્તા.

रत्न.—વાહ! શું એ તે સંભવે?

हर.—ન કેમ સંભવે. મારા એવી શ્રેષ્ટ ગણાતી સ્ત્રીના અવળા અનુભવને લીધેજ મેં તમને સ્ત્રીનું રૂપ એવું કહી બતાવ્યું.

रत्न.—ત્યારે કહોતો ખરા કે તમારી વાતમાંથી અમે પણ ગાંઠ વાળીએ.

हर.—અમારે, એટલે મારે ને સુરસેનને વિશેષ પ્રસંગ થતાં કાન્તા-

નો પણ સમાગમ થવા માંડ્યો; અમારા સુખની સીમા પણ રહી નહિ. તમસરખા અનુભવીજ પ્રીતિ સુખનો રસ સારી રીતે સમજી શકે. એટલામાં મારા દુર્ભાગ્યે, કે પછી મારા દુષ્ટ ગૃહે કે પછી અમારી પ્રીતિના અદેખા માણસોની શિખવણીથી કે કોણ જાણે શા કારણે મને અવળી બુદ્ધિ સુઝી. કાન્તાની કાન્તી, તથા ગુણથી હું બહુ પ્રસન્ન થતો. એનામાં જે એની સાથે સંબંધમાં આવે તેને ખુશી કરવાનો મોટો ગુણ છે. તે પ્રમાણે એણે મારાઉપર સર્વ રીતે પ્રેમ દર્શાવવા માંડ્યો. કાલાન્તરે એ પ્રેમ એટલો બધો વધી ગયો કે મારો વિચાર મલિન થયો; ને હું જાળમાં ફસાવાની તૈયારીમા આવ્યો. મેં કાન્તાને ખુલ્લે દીલે મારો અંતરનો હેતુ કહી દીધો. મારા બીજા સંબંધીઓ મને કાન્તાનો વ્હાલો મિત્ર ગણવા લાગ્યા, ને ધારૂં છું કે મારી પ્રીતિ તોડાવવાને સારૂં મને મારા કાર્યમાં ઉશ્કેરવા લાગ્યા. કાન્તાના પતિવ્રતવિષે મારા મનમાં બહુ બહુ શંકાઓ હતી તે દૃઢ થવા લાગી. એટલામાં બધી વાત પેલા મને ઉશ્કેરનાર દુષ્ટ મિત્રોએ સુરસેનને કહી દીધી. સુરસેને કાન્તાને ધમધમાવીને પુછ્યું તો કાન્તાએ સર્વ માની દીધું; ને વાંક મારે માથે ઢોળી પાડ્યો. વિશેષ વાર્તા બનેલી નહિ તેથી એનું પતિવ્રત સચવાયું.

રત્ન.—અરેરે, માણસજાતની નબળાઈ કેવડી મોટી છે! તમે પણ આમ અવળે માર્ગે ચઢી ગયા.

હર.—ખરે હું તે વેળે તો એટલો દલગિર થઈ ગયો કે સુરસેનને મ્હો પણ ન બતાવી શક્યો. મેં સુરસેન આગળ સર્વ વાત કબુલ કરી સત્ય વાત એને સમજાવી. મોઢેથી તો એણે મને માફી બક્ષી, પણ એના અંતરનો વળ ઉતર્યો નહિ.

રત્ન.—પ્રીતિ રેશમના દોર જેવી છે, તુટે તો સંધાય ખરી પણ વચમાં ગાંઠ રહી જાય.

હર.—હા ભાઈ, ને અહીં પણ તેમજ થયું. પછી ધીમે ધીમે

હું સુરસેનથી એટલો જુદો પડ્યો કે મારે હાલ તો એની સાથે માત્ર લટકસલામીઓ વ્યવહાર છે. પણ એટલું તો મારા મનમાં નક્કીજ છે, કે મને મારા કર્મનો ખરો પશ્ચાત્તાપ થયો છે ને થાય છે એ હું સુરસેનને કોઈ વાર બતાવી આપીશ.

रत्न.—ત્યારે તો તમે હાલ જે કામ માથે લીધું છે તેનો મર્મ સમજાઈ ગયો.

हर.—સુરસેનને મેં અત્યારે તો બંદીખાનામાં બેસાડેલો છે પણ એને એમ વચન આપીને લાવ્યો છું કે હું તને એકાદ બે દિવસમાં અણિશુદ્ધ છોડાવીશ.

रत्न.—હાં! સુરસેન અત્યારે નગરમાંજ છે? ઠીક થયું. હવે તમારાઉપર કરણનો વિશ્વાસ કેવો થાય છે તે તમે કાલેજ જોશો.

हर.—હું એટલુંજ ઈચ્છું છું.

रत्न.—પણ તમે સુરસેનને કેમ કરીને છોડાવશો?

हर.—એ વાતમાં તમારે ફીકર કરવી નહિ.

रत्न.—તમારી બુદ્ધિ ઘણી કુશલ દીસે છે. જુઓને હરદાસ! એજ બુદ્ધિથી આ વેળે શત્રુવત્ થઈ ગયેલો સુરસેન પણ વિશ્વાસથી બંધાયો.

हर.—ન બંધાય તો. એ શે કામે ગયો હતો, ક્યાં હતો, ને એનાં કુટુંબી ક્યાં છે તે વાત હું જાણતો હતો, તેથી હું એને ધારૂં તે નુકશાન કરી શકું એમ છે એમ વિચારીને, તથા મેં તમારૂં નામ દેઈ કહ્યું કે અમે કરણરાજાનો નાશ હરેક પ્રકારે કરીશુંજ તે વાતઉપર વિશ્વાસ રાખીને એ આવ્યો. અને અદ્યાપિએ મારે કેહેવું ઘટે કે સુરસેન પ્રકૃતિથી તો ઘણો ભોળો, તથા વિશ્વાસુ માણસ છે.

रत्न.—ત્યારે તો બહુ સારૂં. તમે મને સુરસેનનો મેળાપ કરાવો તો ઠીક.

हर.—ઠીક છે, હું લાગ જોઈને તેમ કરીશ.

रत्न.—એમનાં કુટુંબી કોણ છે ને ક્યાં છે તે હવે કહો તો હું તમને બીજી યુક્તિ બતાવું.

हर.—એ વાત હવે તમારાથી છાની રાખવામાં મને શો લાભ છે? એની બેહેન યૌવનશ્રી, તથા એની પત્નિ કાન્તા બન્ને વનવાસમાં છે. તેને મુકીને સુરસેન આવ્યો ત્યારે તો યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું ને હું સામો મળ્યો.

रत्न.—વાહ સુરસેને બહુ ડહાપણ કર્યું, એમ સાંભળ્યું છે કે યૌવનશ્રીને ગર્ભ છે, એટલે અલબત આપણી ધારણા પુરી થાય ખરી.

हर.—શા વાસ્તે નહિ? ઈશ્વરેચ્છા હશે તો સર્વ થશે.

रत्न.—ત્યારે તમારે સુરસેનને તમારી મૈત્રીની ખરીજ ખાતરી કરવી હોય તો એને છોડવો એટલુંજ નહિ પણ એની કાન્તાનું પતિવ્રત કેટલામાં છે તે પણ બતાવી આપો.

हर.—શી રીતે.

रत्न.—આપણા કરણરાજા, જે કેહેશો તે કરવાને તૈયારના તૈયારજ છે. કાન્તાને પકડી લાવી કરણને તાબે કરી દો, ને પછી પણ જો એ એનું વ્રત સાચું હશે તો ડગશે નહિ.

हर.—સત્ય છે. પણ સુરસેનથી એ વાત આપણે બહુ ગુપ્ત રાખવી.

रत्न.—અલબત તેમ ન થાય તો આપણો શ્રમ વ્યર્થ જાય. ને સવળું કરતાં અવળું થઈ બેસે.

हर.—ને વળી મને બીજી વાત એમ સુઝે છે જે કાન્તાનો કાંઈ નિવેડો આવે કે તરત મારે એને મળીને એને અજાણ્યા થઈ છોડાવવાનું પુછવું.

रत्न.—બરાબર છે. આપણે તે વેળે સુરસેનને બોલાવી લાવીશું. ત્યાં સુધીમાં સુરસેને પણ થોડાં માણસ ભેગાં કર્યાં હશે, ને બીજી મદદ આપણે આપીશું. આ રીતે કરણરાજાનું મૃત્યુ થશે એટલે આપણું વેર વળશે, સુરસેનને પાટણની ગાદી પાછી મળશે, ને તમારી મૈત્રીનું પુનરૂજ્જીવન થશે.

हर.—એ દિવસે હું મારો જન્મ ફરી થયો માનીશ. પણ ભુવનાદિત્ય આપણને જંપવા દેશે નહિ.

रत्न.—આજ સવારમાંજ એમ ઠરાવ સંભળાયો છે કે કરણરાજાને પાટણનું રાજ્ય સોંપી ભુવનાદિત્ય કલ્યાણ તરફ પાછા જનાર છે.

हर.—ત્યારે તો ઠીક. પાટણના લોક એકવાર સુરસેનનું મુખારવિંદ જોશે તો પછી ભુવનાદિત્ય ને બધાય ઝખ મારે છે.

रत्न.—ત્યારે હાલ આપણે કરણરાજાને વધામણી ખાઈએ, ને કાન્તાનો વેત ઉતારીએ.

हर.—ઠીક છે. ને સુરસેનવિષે કાલે કે પરમદિવસે ગોઠવણ થશે.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજાના મેહેલનું દિવાનખાનું.

करण, मित्रो, (પછીથી) **रत्नदास, हरदास.**

करण—(એક મિત્રને) યાર, કાન્તા તો જડી નહિ હો.

૧ **मित्र**—તેમાં શી ફીકર છે? કાન્તા જેવી તો કરોડ મળશે.

૨ **जो**—તોયે કાન્તા તે કાન્તા ને બીજી તે વાતો.

करण—મારો વિચાર એવો હતો કે આપણા યુદ્ધમાં મરણ પામેલા મિત્રોની ઈષ્ટી કરવાને દિવસે એને અધિષ્ટાત્રી બનાવી હોત.

૧ **लो**—એ શિવમાર્ગીઓ તો જગદંબાનો પ્રસાદ ન લે.

૨ **जो**—ત્યારે તો અમથી હુઝત થઈ જાય ને કંઈ ફાવે નહિ.

करण—ને વળી મને ત્યારે શંકા થાય છે કે એ આપણને આપણા સ્વચ્છંદે એની સાથે વર્તવા પણ દેત નહિ.

૧ **लो**—હા એમજ.

करण—પણ દોસ્ત મારૂં દિલ એને એકાદવાર સપાટામાં લીધાવિના તો ઠેકાણે બેસનાર નથી. મેં ભલભલી રતિસરખી રૂપાળીના મદ તજાવ્યા છે તો એ કોણ માત્ર છે.

૧ લો—પેલો હરદાસ આપણી પક્ષમાં હવે આવ્યો છે તે કાંઈક જાણતો હશે.

करण—ઠીક કહ્યું, એનેજ આપણે સાધીશું. હાલ તો ત્યારે આવો આપણી સઘળી દલગીરી અંબાના પ્રસાદવડે દૂર કરીએ.

૧ લો—મારો પણ એજ વિચાર હતો.

૨ જો—વાહ એ લજ્જત, એ મઝે, બેવકૂફ લોકો અમથા છીટ કરે છે ને સમજતા નથી કે એમાં કેવી મઝા છે.

करण—(હાથમાં મદ્યનો પ્યાલો લઈ) અહો આ ચંદ્રના અજવાળામાં કેવો દીસે છે, ને વળી—

(शार्दूलविक्रीडित.)

જેની દૈવી મિઠાશ શ્રેષ્ઠ ગણીને મધ્યે ડુબ્યો ચંદ્રમા,
ને પી વારૂણી ડોલતો ડગડગે, ગાતો શકે એ મઝા,
આવી સાગરમાંથી બેન ગણતો ધિક્કારતો ના કદી,
તેને માનવ મર્ત્ય જે તુછ ગણે તે છે ભુંડો પાતકી. ૬

૨ જો—વળી લક્ષ્મી પણ સુરાની બેહેન થાય, માટે જ્યાં જ્યાં લક્ષ્મીદેવીનો વાસ હોય ત્યાં ત્યાં સુરાનુંજ નૈવેદ્ય મુકવું ઘટે.

૧ લો—પણ એ શાસ્ત્રાર્થ ન સમજનારા મૂઢ માણસો એમ જાણે છે જે એમાં પાપ છે.

करण—જે અંબાએ એનાજ બળે મોટા દાનવદૈત્યોને હણી આખા જગત્‌ને સંતોષ ને શાંતિ પમાડી તે અંબાની વિભૂતિને કોણ તુચ્છ ગણનાર છે? જે અંબે! (કહીને મોઢામાં પ્યાલો ઠાલવે છે) (ફરીથી ભરીને) (૧ લાને) લ્યો ભાઈ ઉઠાવો તમે.

૧ લો—જે, જગદંબા! તારી પ્રસાદીનું ફળ કરણરાજાને સર્વરૂપ શિરોમણિ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિરૂપ થજો. (પીએ છે.)

૨ જો—(હાથે પ્યાલો ભરીને) મારી પણ એજ ઈચ્છા છે. (પીએ છે.)

करण—વળી તમે જાણો છો, આજનો સુધારો એ અંબાનુંજ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે, માટે, પેલા નઠારા વ્હેમી લોક મદ્યને ધિ-

ઉદ્ધારે છે, પણ, ખરા સુધારાનું ભૂષણ તો એ જગદંબાની વિભૂતિજ છે.

૨ નો—સત્ય કહ્યું મહારાજ!

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

અનુ.—ઘણી ખમા યુવરાજ કરણરાજને. આજ્ઞા મહારાજ! હરદાસ તથા રત્નદાસ આવે છે.

કરણ—પ્રવેશ કરાવ. (અનુચર જાય છે.)

(હરદાસ તથા રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

રત્ન.—જયજયકાર વર્તો કરણરાજ યુવરાજનો.

હર.—જયજયકાર થાઓ તમારા વિજયનો.

કરણ—આવો રત્નદાસ, આવો હરદાસ, આ આસને બેસો. કેમ હરદાસજી શા સમાચાર છે? (બેસે છે.)

હર.—સારા.

રત્ન.—સુરસેન કંઈ યુદ્ધમાં મરાયો નથી. એતો એના કુટુંબ સમેત જીવતોજ છે.

કરણ—હાં, એમ કે હરદાસ. આપણે પ્રથમથી જેમ ધારતા હતા તેમજ છે.

હર.—હા મહારાજ.

કરણ—એના કુટુંબમાં કોણ કોણ છે?

હર.—યૌવનશ્રી એની બેહેન, તથા એની અતિશય રૂપવતી સ્ત્રી કાન્તા.

રત્ન.—એટલાં તો હવે વનમાં એકલાંજ પડી રહેલાં છે. ને સુરસેન તો મહારાજ અત્યારે આ પળે પાટણમાં બંદીવાન છે.

કરણ—વાહરે હરદાસ! તમે પણ ઘણી બહાદુરી કરી.

હર.—મહારાજ! એ સિંહ જેવાને પકડવો એ નાનીસુની વાત નહિ.

રત્ન.—ને જો હરદાસ જેવા યોગ્ય અને વિશ્વાસુ મિત્રની તમને સહાય ન મળી હોત તો તમારૂં કાર્ય સરનાર નહતું. માત્ર

હરદાસની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુરસેન નગરમાં આવ્યો, ને ફસાયો.

करण—હરદાસ! તમને શું ઈનામ આપું?

हर.—એવા તુચ્છ ઈનામ સારૂં મેં આ કામ કર્યું નથી. મહારાજની નિરંતર હું સેવા કરૂં ને તે કરવાને પાત્ર ગણાઉં એટલીજ બક્ષીસ માગું છું.

करण—ધન્ય છે હરદાસ! તમે હવે નિઃશંક મારા ગુપ્તમિત્ર મંડલમાં મઝા કરો ને ઈચ્છાનુસાર મોજ મારો. તમે મારો પુરેપુરો વિશ્વાસ આ પ્રમાણે તમારા મિત્રને પણ મારે સારૂં ફસાવીને સંપાદન કર્યો છે.

हर.—(મનમાં) પણ મૂઢ સમજતો નથી કે મિત્રને હું ફસાવું કેમ? ને કદાપિ જો મેં મારા મિત્રને આજ ફસાવ્યો તો કાલે એનો પોતાનો વારો પણ આવશે. (જાહેર) મહારાજનો બહુ ઉપકૃત છું. (હાથ જોડી નમન કરે છે.)

करण—(પોતાના અસલ બે મિત્ર તરફ આંગળી કરી) આ અમારા બે મિત્રોને તથા આ રત્નદાસને તો તમે ઓળખતા હશો.

हर.—રત્નદાસ સાથે તો મારે બહુ વર્ષથી સહજ ઓળખાણ છેજ ને આ તમારા મિત્રોથી પણ હું છેક અજાણ્યો નથી.

रत्न.—ત્યારે મહારાજ! સુરસેનનું શું કરવું ધાર્યું છે.

करण—મને હાલ તો પિતાજીને મળવાની ફુરસદ મળી નથી. પણ હું એમને મળીશ ત્યારે એ વાતવિષે નક્કી વિચાર કરી લાવીશ. તોયે તમારો શો અભિપ્રાય છે તે કહો, કે હું પિતાજીને એ વાતવિષે સમજાવવા તત્પર થઈ રહું.

हर.—મારો વિચાર એવો કે એ સુરસેનને જો છુટો મુક્યો તો ઊધાંચતાં કર્યાવિના રેહેશે નહિ.

रत्न.—અરે જોજો છુટો મુકવાનો વિચાર કરતા.

२ जो. मि.—છુટો તો શું પણ એની પાસે સરખું એ કોઈને જવા દેશો નહિ.

૧ લો—મારો અભિપ્રાય એમ છે (જરા દારૂના ઘેનમાં ડોલતો) કે....એ એની બા........ય........ડી આપી દે તો જવા દઈએ. બડી ગ....મ્મત ઉડે....યાર !

કરણ—(બીજા મિત્રને) (કાનમાં) આપણા દોસ્તને હવે અહીંથી તમે સમજાવીને લેઈ જાઓ. નહિ તો હરદાસ આગળ પોકળ વેરાઈ જશે. (૨ જો ડોકું હલાવી હા કહે છે.)

૨ જો—.(૧લાને) ભાઈ આપણે ભોજન કર્યાવિના આવ્યા છીયે તેથી ચાલો. (ઉઠાડે છે) (૧લો ઉભો થાય છે.)

૧ લો—કરણરાજા પેલીનું....કાંઈક ...ચોકઠું....બેસાડજો........

૨ જો.—નમસ્કાર હરદાસ, રત્નદાસ. (હરદાસ તથા રત્નદાસ નમસ્કાર કરે છે.)

કરણ—ભાઈઓ તમે પરવારી ને વેહેલા થજો.

૨ જો—ઠીક મહારાજ. આજ્ઞા? (પેહેલો તથા બીજો જાય છે.)

રત્ન.—કેમ આજ કાંઈ ખુબ ગમત ઉડી જણાય છે.

કરણ—ના ના એમ તો કાંઈજ નહિ.

રત્ન.—આપણે હરદાસથી કંઈ છાનું રાખવાનું કારણ નથી. હરદાસ સમાન બીજો મિત્ર તમને આજ સુધી મળ્યોજ હશે નહિ.

હર.—મહારાજ! મારાઉપર આપ અણવિશ્વાસ શીદ રાખો છો?

કરણ—(જરા આવેશમાં) ત્યારે કહો કે કાન્તા કયાં છે ને કેવી છે.

રત્ન.—હરદાસે હવણાંજ કહ્યું કે કાન્તા વનમાં છે, ને તેનો રક્ષણ કરનાર અત્યારે તમારા હાથમાં બંદીવાન છે.

કરણ— હા, પણ એ સ્ત્રીના રૂપની વાતો બહુ મોટી મોટી ચાલે છે તે શું ખરી છે હરદાસ?

હર.—જેણે એને જાતે જોઈ હોય તે જાણે કેમકેઃ—

ઉપજાતિ.

જો બુદ્ધિ આણું ગુરૂ દેવનાની, જો જીભ લાવું ફણિ શેષ જેવી; ૭
તોયે ન વર્ણી શકું રૂપ એનું, કલાય ના એ આકલિત એવું.

તોપણ એ ઉપમાનયોગ્ય રૂપસુંદરીને ઉપમેયભાવે વર્ણન કરી કાંઈક કહું છું:—

માલિની.

સકલ ધવલતાની, સર્વલાલિત્યકેરી,
અનુરૂપગુણકેરી, સારરૂપે અનેરી;
પરિ, સુરગણનારી, કલ્પનાગમ્ય જાણો,
પ્રતિમ, નજર સામી, કાન્તિ, કાન્તા પ્રમાણો. ૮

કરણ—વાહ વાહ! રે હરદાસ, સુરસેન જેવા સિંહને તમે પકડી લાવ્યા ત્યારે એ હરણીને તમથી નહિ ઝલાય?

હર.—(મનમાં) મારે ને એ કાન્તાને જો ઊંચાં મન નહોત, તો એને ફસાવી લાવત; પણ હાલ તો એ મારૂં કહ્યુંજ માને નહિ. (જાહેર) મહારાજ! સ્ત્રીજાતીને છેતરવી એ બહુ વિકટ કામ છે, ને મારો તો એમજ વિચાર છે કે:—

ઉપજાતિ.

ન સામથી સાંભળતી કદાપિ, ન દામને એ ગણતી કદાપિ;
જો ધ્યાન આવે નમિજાય સ્હેજ, બળે થશે કામ બધું સહેજ. ૯

રત્ન.—ખરી કહી, હરદાસ! એમજ થવું જોઈએ.

કરણ—પણ એમ બેળે બેળે આણીને પછીથી જે ભયને લીધે પ્રીતિ થાય તેમાં કાંઈ માલ નહિ.

હર.—એમ શું બોલોછો, મહારાજ! તમારા જેવા આગળ,

દ્રુતવિલંબિત.

શીતલ હોય શીલે પણ ઊકળે; ગરવ માન તજી પ્રીતિમાં ગળે;
પતિવ્રતા વ્રતને પળમાં તજે; સ્મરસમાન પ્રભાવ પ્રમાણતે. ૧૦

રત્ન.—જેને જોઈને હઝારો સ્ત્રીઓએ પોતાનાં વ્રત મુકી દીધાં છે, તેના આગળ તે કાન્તા કેટલી ઘડી ટકનાર છે?

દ્રુતવિલંબિત.

ઘૃત ગળે જયમ વન્હિસમીપમાં; નવ ટકે કુલ વારિપ્રવાહમાં;
ત્યમ પ્રીતિ ગુણ ને નખરાં અદા સમીપ, માનિની માન ન રે'કદા. ૧૧

करण—ગમે તેવી મોટી સીતાનો બીજો અવતાર કાં ન હોય પતિવ્રતમાં, પણ તેનું આપણી આગળ કાંઈ ચાલનારજ નહિ.

हर.—એજ આપની હોશીયારી છે.

रत्न.—(કરણને) ત્યારે એ કાન્તાને પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર છે?

करण— **मंदाक्रांता.**

વાણી એની શ્રવણ કરતા, અન્યશું કાન બ્હેરા;
ચક્ષૂ એની છબી પર શિવ્યાં, અન્ય ઠામે વળે ના;
ગાત્રે ગાત્રે સ્પરશ સુખનું, ભાન ને ભાન થાય;
કાન્તા પામું તહિં લગી, બધી વૃત્તિઓ એમ શૂન્ય. ૧૨

हर.—જો એમજ હોય તો વિશેષ વિલંબ કરવાનો વખત નથી.

रत्न.—તમારી જે યુક્તિ હોય તે કહો. કરણરાજા એવા કામમાં પાછી પાની કાઢે તેવા નથી.

करण—તમે જે કહો તે કરવાને હું તત્પર છું. પણ ગમે તે ઉપાય કરી મને એ કાન્તાનું મુખારવિંદ જોવા દો.

रत्न.—ત્યારે હરદાસ! તમે શું ધારો છો?

हर.—મારો એમ અભિપ્રાય છે કે આપણે એને બળાત્કારે પકડી લાવવી.

रत्न.—ઠીક છે. એ વાત મારે ગળે ઉતરી.

करण—પણ એ ક્યાં છે? રે પ્રિયે!

वसंततिलका.

પાષાણના દિલતણો નવ તોડી જાણે,
પ્રીતિતણી કળથી, યૌવનકોશ, તેને
હાથે ચઢી સરસ યૌવનકોશ સાંચી;
ધિક્કાર રે ફૂટ ભુંડા અવળા વિરંચી! ૧૩

हर.—વિધાતાનું એ અવળાપણું હવે વધારે વાર ચાલનાર નથી.

करण—અરે એ દિવસ તે ક્યારે આવે કે હું એને તરતજ મારા રાજની અને હૃદયની પટ્ટરાણી કરૂં.

रत्न.—મહારાજ! આપણે ત્વરા કરીએ તો એ દિવસે દોહલો નથી? હરદાસે કહ્યુંજ છે કે કાન્તા પાસેના વનમાં છે, ને આવા પ્રસંગે ઉતાવળની ઘણીજ અપેક્ષા રહે છે. (હરદાસને) (કાનમાં) કેમ ઠીક કે નહિ; એ માંકડું વળી કહીંક બીજે ડાળે વળગ્યું તો વળી આપણું કામ બ્હેતુ રેહે.

करण—આપણે કાલ સવારના પહોરમાંજ શિકારને માટે નીકળીએ, ને ફરતા ફરતા તેજ સ્થળે જઈ કોઈ પણ યુક્તિથી એનું હરણ કરી લાવીએ.

हर.—મારો પણ એજ વિચાર છે.

रत्न.—પણ મહારાજ! મેં એમ સાંભળ્યું હતું જે કાલે તો વિજયાભિનંદનાર્થે દરબાર ભરાનાર છે.

करण—હાલમાં એ વાત પડતી મુકેલી છે. હજુ પાટણના લોક ટાઢા પડ્યા નથી. પિતાજીનો એવો અભિપ્રાય છે કે હાલ તો મને પાટણનું રાજ્ય સ્વાધીન કરી, પોતે શ્રીકલ્યાણ તરફ જવું.

रत्न.—વાહ ત્યારે તો લીલા લેહેરજ.

करण—એ લાકડુ વચમાંથી ગયું એટલે આપણે તો રાજ કારભાર તમને ને હરદાસને સોંપી દેઈ કાન્તાની સોડમાં લપાઈ જવાના. (રત્નદાસ હરદાસને હર્ષથી આણસારો કરે છે.)

रत्न.-हर.—અમે તમારા ઉપકૃત સેવક સર્વદા સેવામાં તત્પરજ છીએ.

करण—તેની મને કાંઈ શંકા નથી. પણ હવે આપણે નક્કી કાલે સવારે નીકળવુંજ.

हर.—સાથે ઝાઝો ઠાઠ રાખશો નહિ. આપણે ત્રણ તથા એક ચોથો માણસ અને એક વગર અસ્વારી કરેલો ઘોડો પણ વધારામાં લેવો.

करण—ઘોડાની કાંઈ જરૂર નથી. એ કાન્તાને તો હું મારા ઘોડાપર બેસાડીને લાવીશ. કે,

द्रुतविलंबित

ઉકળતું કળતું દિલ સ્પર્શથી ઠરી રહે તહીંથીજ ધીમું પડી,
નજર દેખી પછી પળ એકનો પણ વિયોગ ન જીરવું એહનો. ૧૪

रत्न.–हर.—ત્યારે મહારાજ ! અત્યારે તો અમે આજ્ઞા માગીએ છીએ, પ્રભાતમાં મળીશું.

करण—તમારા ને હરદાસનાવિના હવે મારે એક પળ પણ ચાલે તેમ નથી. માટે જેમ બને તેમ વેહેલા આવજો. (જાય છે.) આ સો વર્ષસમી રાત્રી કાન્તાવિના ખુટનારી નથી. પણ આજે રાત્રીએ વળી કોઈ અન્ય ઠેકાણેજ ગંમત ખોળી લેઈશું.

वसंततिलका.

જોકે જુની થઈ ગયે રસ સર્વ ખુટ્યો,
ને ચિત્તથી ઉલટનો પણ ભાવ તુટ્યો ;
કાન્તા, તથાપિ, મળતા લગી જેમ તેમ,
કાન્તા બીજીસહ રમીશ, ન તોય ચેન. ૧૫

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—કરણરાજાનો અવાસ.

करण—हरदास—रत्नदास.

करण—(વિચારતો) **हरिगीत.**

આવી હતી મુજ હાથમાં, ઝટ બાથથી છટકી ગઈ,
જેવી ઝબુકી વીજળી, મુજ દ્દષ્ટિથી અળગી થઈ;
કાન્તાસહે બેઠો રમ્યો, રસ મેં પિધો અધુરામૃતે;
થાતાં પ્રભાત ન ભાત તેની અંગમાં કશીએ દીસે. ૧૬

કાન્તા પામ્યાવિના બધાંય ફાંફાંજ છે. મેં એને જોકે સ્વપ્નમાંજ માત્ર દીઠી હતી તો પણ અહા શું એ કાન્તિ !

हरिगीत.

ચંદ્રાનના સહુ ચંદ્રની લાલિત્ય મધુરી સંગૃહી,
પામી વસન્તપ્રસાદ ખીલતી જુઈ ગુલાબ શું કેતકી;
શૃંગાર અધરામૃત વસે યૌવનધ્વજા કુચ ફરૂકે,
બેઠો લપાઈ રતીપતિ ભ્રૂકટાક્ષમાં શર સાધિને. ૧૭

એજ કાન્તા—રતિનો બીજો અવતાર—આજેજ મારા સપાટામાં આવી જનાર છે. સૂર્યોદય થવાને હવે થોડીજ વાર હોય એમ ભાસે છે. (સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

सेवक—મહારાજ ! રત્નદાસ તથા હરદાસ પધારે છે.

करण—પ્રવેશ કરાવ. અને તને જે સૂચનાઓ મેં રાત્રે આપેલી છે તે પ્રમાણે સજ્જ થઈ જા,

सेवक—આપના હુકમ પ્રમાણે સર્વ તૈયારજ છે.

करण—ઠીક છે ત્યારે જા. (સેવક જાય છે.)

(હરદાસ તથા રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

रत्न.—વાહરે ! કરણ રાજા ! આજ કાંઈ આટલા વ્હેલા ઉઠયાછો?

करण—જાગ્યોજ છો તો કે,

द्रुतविजय.

જે કરજે ખરચે બહુ દામ નિરાંતથી તે નવ ઊંઘી શકે,
રોગી દુખી વ્યસની જન તેમની રાત નીરાંતથી ના નીકળે;
જે ચિંત, કંટક કામની રૂપ યુવા થઈને, અટકે ખટકે,
તે જનને ચટકે ચટકા પટકે દિલ નિંદ કદી ન ટેક. ૧૮

हर.—યોગ્ય છે, મહારાજ ! એ સઘળા ચટકા હવે ઝાઝી વાર રેહેનાર નથી.

करण—તેજ વિચારમાં હું પણ તમારી વાટ જોતો હતો. મારે તો આખી રાત કાન્તાની ચટપટીમાં પાસુ વાળીને સુવા વારો પણ આવ્યો નથી, તેથી મને આજની રાત્રી કંઈક બહુજ લાંબી લાગી.

रत्न.—હવે પ્રભાત થવાનો સમય પાસે છે; આપણે અંધારામાં છુપાઈને નીકળી જઈએ તો ઠીક.

हर.—મારો પણ એવોજ વિચાર છે કે આપણા ગયાની વાત કોઈના જાણવામાં ન આવે તો ઠીક.

करण.—ત્યારે હું તો તત્પરજ છું. ને આપણ સર્વને માટે અશ્વ વગેરે તૈયારજ છે.

रत्न.—પણ આપણે પ્રભાતે મોડા આવ્યા તો?

हर.—નહિ નહિ હજુ તો રાત્રી ઘણી છે. જો ઈશ્વર કરશે તો આપણે આજનું વહાણું વાતા પેહેલાંજ આવીશું.

रत्न.—એમજ થવું જોઈએ નહિ તો પછી આવતી રાતવિના આપણો છુટકો નથી, કેમકે દિવસે તો એ બધો ઠાઠ લેઈને નગરમાં શી રીતે પેસાય?

करण—એવિષેની કાંઈ ફીકર નથી. કદાપિ એકાદ દિવસ વનમાં ગાળવો પડશે તો તેવિષે પણ મેં ગોઠવણ કીધેલી છે. પિતાજી તપાસ તો કરનાર નથીજ ને જો કરશે તો મેં સેવકને ભણાવી મેલ્યા છે કે એ તો શત્રુઓની કંઈ શોધ લાગી છે તે તરફ ગયેલા છે એમ કેહેવું.

रत्न.—વાહવા! તમારી યુક્તિ તો તમારીજ પાસે છે.

हर.—ખરોબર છે, કંઈ કામ કરવું તે ખુબ ચોકશ કરવું જોઈએ. જો એમના પિતા આગળ એમની આબરૂ ગઈ તો પછી બહુ પંચાત પડે.

करण.—આ બધા રાજને ને પાટને સલામજ કરવી પડે, ને કાન્તા બિચારી ક્યાં રહે. પણ એ જાણનારજ નથી. રત્નદાસ! હવે ચાલો, કેમકે

दुहो.

દિલ ઉભુ અહીં લવલવે, વનમાં જીવ ભમંત,
કાન્તાની કેડે ભમે, નદી કુંજ વૃક્ષનાં વૃંદ. ૧૯

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—વનમાં એક સરોવરના પ્રદેશ.

યૌવનશ્રી, કાન્તા, તરલા, (પછીથી) કરણ, હરદાસ, રત્નદાસ.

યૌવ.—હજુ સુધી પણ યુદ્ધનો કાંઈ પરિણામ જણાયો નહિ. બેન કાન્તા, હવે તો મારા દીલમાં સમુળગી ધીરજ રેહેતી નથી. કોણ જાણે કેમે મારા મનમાં ખોટાને ખોટાજ તર્ક વિતર્ક થાય છે.

કાન્તા—તમારા મનની વૃત્તિજં પ્રથમથી એમ વળી ગઈ છે એટલે એમ થાય છે.

તરલા—સત્ય છે. અથવા એવા પ્રતાપી સિંહ જેવા સુરસેન સિંહયુકત મહારાજ જયચંદ્રરાજનો વિજય થાયજ એમાં સ્વપ્ને પણ સંશય કોણ લાવે.

યૌવ.—પણ જેવું થનાર હોય તે પેહેલેથીજ જણાઈ આવે.

કાન્તા—આ પ્રસંગે શું ખોટું જણાયું છે? એક તમારા મનની સંકલનાઓમાં ફેરફાર છે. મન એજ માણસના બંધનનું ને મોક્ષનું મોટું કારણ છે. એને જેમ વાળીએ તેમ વળે.

યૌવ.— (દેશી.)

"સખી ગુરૂગોવીંદને પાય, પ્રેમે લાગું રે."—એ રાહ.

શિથિલ પડ્યાં સહુ ગાત્ર, અંગો ભાગ્યાં રે;
મુજ તનમાં તલસાટ, ઉલટે ઝાઝારે. ૨૦
મળવા કેરી આશ, પ્રાણપતિને રે;
તે મનમાં કરી ઉચ્ચાટ, હર્ષ ન આપેરે. ૨૧
આ ઉકળતું મુજ દીલ, પડીયું ટાઢું રે;
એમ સંશયદુ:ખમાં દિન, કયમ કરી કાઢું રે. ૨૨

કાન્તા—બેન! હવે એ દુ:ખનો દહાડો વીતી જવાને વાર નથી. આમ છેક ધીરજ છોડી દીધાથી કાંઈ લાભ નથી.

तरला—બા સાહેબ! આપણે હવે સરોવરની પાળ આગળ આવી પોચ્યાં.

कान्ता—હા. રાત્રિના ઝમઝમાટમાં એ સરોવરની કાચ જેવી સપાટી તથા એના તટપ્રદેશ કેવાં શોભી રહ્યાં છે.

हरिगीत.

મંદમંદ સમીર વ્હે તરૂકુંજમાં બહુ મ્હાલતો,
ગિરિગવ્હરે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
લ્હેર જલમાં ચાલતી વાંકી ચુંકી લચકાઈને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે, ૨૩
તાલ દે તે ગાનને તરૂવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં,
વ્યોમ તરૂ તટવિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઊંચા સુણે ગિરિવર રહ્યા બધું ગાન ગંભીરતાઈમાં. ૨૪

दुहा.

चौ.—તારા નાચે જલવિષે ત્યમ મુજ ચિત ચમકંત,
પવન લહર તરૂવર નમે ત્યમ ત્યમ જીવ લચંત; ૨૫
જલ ઉદધિ અવરેખીને, દિલ ઉદધિ ઉભરાય,
ગિરિવરશા ગિરિવર ડુબે, દુખઉદધિ છલકાય. ૨૬

हरिगीत.

कान्ता—નાચું ઉભી એ નૃત્યમાં દુખઉદધિ પણ તરી જાઉં હું;
સાથે નથી મુજ નાવ દુખ દરિયાવિષે હું તણાઉંછું;
મુજ દુઃખને ડાટો હતો સૃષ્ટિલિલાસુખરૂપી તે
દેખી તમારો દુઃખઅગ્નિ ઓગળી આજે પડે. ૨૭

(રૂવે છે.)

चौ.—(રોતી) બેહેન કાન્તા! આપણાં દુઃખનો છેડો ક્યારે આવશે? (એકેકને ગળે બાઝીને) અરે કાન્તા! તમારૂં ને મારૂં જીવિત વ્યર્થજ ગયું!

कान्ता—.એમજ સમજ્યાવિના છુટકો શો.

यौ.—અરેરે બીચારી કાન્તાએ પરણીને શું સુખ ભોગવ્યું. અ-થવા બળ્યો અમારો ક્ષત્રીજાઈઓનો અવતાર કે ખરાપ્રેમનાં પુતળાંને વર્યા છતાં પણ તેનો ઉપભોગ થતો નથી!

कान्ता—રહો બેન આ માલાનેજ પુછીએ.

तर.—હું પણ એજ કરવાનું કેહેવા જતી હતી. (રૂવે છે.)

यौ.—અરે તરલા તારે શું દુઃખ છે કે તું રૂવે છે?

तर.—મારા દુઃખની સીમા શાની? તમારે દુઃખે મારે સદાય દુઃખજ છે.

यौ.—તરલા! તારા નિર્મલ પ્રેમને લીધે અમને તું અમારા સેવક કરતાં સખી જેવી પ્રિય લાગે છે.

कान्ता—ખરેખાત એમજ છે. આ માલાને આપણે પ્રાર્થિએ.

यौ.—આ સરોવરના તટઉપર એ માલાની પ્રતિષ્ઠા કરીને એની પૂજા કરી પછી એને મનાવીએ. (નીચે મુકી પગે લાગે છે.)

का.—यौ.— **काफी.**

બ્હેની છાં તુંતો જીવનઆધાર દોરી રે,
કહેની ત્યાં વિજય છે કે, કુશલતા ક્ષેમ છે કે,
બોલની અબોલા શાનેરે; બ્હેની—૨૮
સુખ દુઃખની તું દાતા, અમારી તું છાં વિધાતા,
આપ બોલી સુખ શાતા રે; બ્હેની—૨૯
જીવ છે હજાર સાંધ્યા, દોરીએ પરોવી બાંધ્યા,
દયા કરી મુકો વાંધારે; બ્હેની—૩૦

तर.—બાઈજી સાહેબ! બે પવિત્રહાર જ્યાં સુધી અખંડ છે ત્યાં સુધી આપણો વિજયજ છે એમાં શો સંદેહ?

यौ.—હેં! વિજય!

कान्ता—મને સારી પેઠે સાંભરે છે કે એ હાર વિજયનુંજ ચિન્હ છે.

यौ.—હા, બંધુ સુરસેનનું કેહેવું પણ એવું હતું ખરૂં.

કાન્તા—ત્યારે આપણે ધીરજ ધરવીજ ઘટે છે. એ હાર આપણને મહા સંતોષદાયક છે. એનેજ આધારે આપણો જીવ ટકશે. (હારને પાછો ગળામાં પેહેરે છે.)

યૌ.—અને બરાબર પ્રસંગે સુરસેન બંધુ આપણી ભાળ લીધાવિના રેહેશે નહિજ.

તરલા—કાલે સવારેજ આવ્યા એમ જાણવું. બા સાહેબ! આજે તો હવે છેક પ્રભાત થઈ જવા આવ્યું છે, ચંદ્રનું તેજ પણ ક્ષીણ થતું જાય છે. માટે હવે સ્નાન કરીને ઘરતરફ વ્હેલાં જવું જોઈએ.

કાન્તા—તરલાનું કેહેવું યોગ્ય છે. આપણે દિવસે એકલાં ફરવું ઉચિત નથી.

યૌ.—આપણા જેવી સ્થિતિનાં માણસોને અણધાર્યે ઠેકાણેથી ને વખતે ખરા વિશ્વાસના ઠામમાંથી પણ વિપત્તિ આવી નડે.

કાન્તા—માટેજ સાવધાન રેહેવું. ચાલો ત્યારે સરોવરના જલમાં પ્રવેશ કરીએ. (જલમાં પ્રવેશ કરે છે.)

(સરોવરના એક તરફના પ્રદેશપર કરણ, હરદાસ, રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

યૌ.—અહો આપણે સરોવરના જલમાં પેઠાં કે તરતજ આ પોયણીઓ હાલવાને ડોલવા લાગી, આપણને સમીપ તેડે છે.

કાન્તા— **હરિગીત**

છો એ કુદે, નાચે ફુલે મળી, ચંદ્રપતિ બહુ હર્ષથી,
પીતી ભલે મીઠું પ્રેમસુખ, ભેટે પતિ કર કોડથી,
હસતી દિસે દુખ આપણાં મનડા વિષે જઈને ફુલી,
બે ચાર ઘડીયે દિવસ ચઢતાં, સમજશે એ સહુ ભુલી.—૩૧

યૌ.—જેમ દિવસમણિના ઉદયથી કમલ હરખાય છે તેમ આપણાં હૃદયકમલ પ્રિયજનોના મિલનથી ક્યારે વિકાસશે!!

હર.—અહો શી ઈશ્વરની અનુકૂલતા! શાં કરણરાજનાં ભાગ્ય! ભાઈ ભાગ્યશાલીને ભૂત રળે.

રત્ન.—એવડું શું છે કહોતો ખરા, હરદાસ!

करण—શું ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અહીંયાંજ થશે?

हर.—તમે કોઈના સ્વર સાંભળ્યા નહિ ?

करण—હા સાંભળ્યા ને તે કોઈ બે સ્ત્રિયોના જેવા છે.

रत्न.—પણ આ અરણ્યમાં ને વિશેષે આવા વિકટ સરોવર ઉપર આટલી વ્હેલી તે એ કાન્તા બેસાડી મેલી છે; તમને ભણકારા તો વાગે છે.

हर.—રત્નદાસ! તમે એ વાત ન માનો તેમજ છે. કાગડાનું બેસવું ને તાડનું પડવું એવોજ ન્યાય આ સ્થળે થયો છે. કોણ જાણે શા પ્રસંગે કાન્તા તથા યૌવનશ્રી આ સરોવરમાં સ્નાનાર્થે આવેલાં છે, ને તે વેળેજ કરણરાજાનું સદ્ભાગ્ય કે આપણે પણ ત્યાંજ આવી પડ્યા !

करण—શું એ ગાયું તે કાન્તાએ !

हर.—હાં રાજ !

करण—વાહ એ મધુરતા! વાહ છટા ! વાહ કિન્નરકંઠ !

वसंततिलका.

જેણે મળ્યાવિણ લીધું મુજ ચિત્ત ચોરી,
તે શું રહી ટળવળે અહીંયાં ચકોરી !
આ શબ્દ સાંભળી ગઈ શુધ, બુધ મારી,
એ મુજ જીવિત જરૂર ઉગારનારી ! ૩૨

તેથી હરદાસ! હવે ત્યાં લઈજાઓ નહિ તો આ ઠામેથી એ સરોવરમાં કુદી પડું છું. (રત્નદાસ પકડી રાખે છે.)

हर.—ત્યારે તમારી સઘળી હિંમત તૈયાર કરી એમને ઉચકી લેવા સજ્જ થજો.

रत्न.—યૌવનશ્રીને આપણે ઉઠાવી લેઈશું.

हर.—ચાલો ત્યારે અશ્વે ચઢીને મારી મુકો સામી પાળે. (જાય છે.)

कान्ता—(યૌવનશ્રીપર જલ છાંટતી) તમે હાલ તો ટાઢાં થાઓ.

यौ.—(કાન્તાને પકડવા જતી) તમને હાલમાં ઉન્મત્તાઈ બહુ વધી છે બેહેન, સુરસેન હવણાંનો મળ્યો નથી તો.

कान्ता—(સાંભળતી હોય એમ) બેન, આ સામેના ડુંગરપરથી કોઈકના અવાજ સંભળાય છે. પુરૂષના જેવો સ્વર છે.

चौ.—કોઈ ભીલ લોક ગાતા હશે. (કાન્તાને પાણીમાં ડબકું ખવરાવે છે.)

कान्ता—ના ના એમ નથી. એટલું તો મેં સ્પષ્ટ સાંભળ્યું કે "અહીંયાં ચકોરી."

चौ.—એ તો અમથો ભણકારો. લોને હવે તો કાંઈ નથી સંભળાતું. જુઓ પેલું કમલ કેવું રમણીય દીસે છે. હવે સૂર્યના કિરણ સ્પર્શ થતાં એ ખીલી સરસ શોભશે, માટે લાવ એને તોડી લાવું. (જળમાં આગળ જાય છે.)

(કરણ, હરદાસ, રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

तर.—(કીનારે ઉભી ઉભી) હાય હાય રે! (બેશુદ્ધ થઈને પડે છે.)

करण—રે! ભુવનાદિત્યના વંશના કુલીન કરણથી તું શા માટે પાછી હઠે છે. હવે કયાં જનારી છે.

(કરણ તેને ઉચકીને ઘોડો મારી મુકે છે.)

चौ.—શું છે રે! અહીંયાં પણ ભુવનાદિત્ય!!

(સાંભળીને જોતાં તરતજ જળમાં બેશુદ્ધ થઇ પડે છે.)

(રત્નદાસ કાન્તા તરફ દોડે છે.)

कान्ता—રે પ્રાણનાથ!

(બેશુદ્ધ પડે છે ને રત્નદાસ ઉપાવી લેઇ દોડી જાય છે.)

करण—(તરલાને કાન્તા જાણી તેને છાતી સરસી ચાંપી.)

वसंततिलका.

રે ભીરૂ લોચન ઉઘાડ, હઠીલી થા મા,
ને એક વાર પણ બોલી જીંવાડ હાવાં,
વેઠયાં વિયોગદુખમાં બહુ તાપ—તીર,
તેને તું છાંટ મીઠો દૃષ્ટિનું ટાઢું નીર. ૩૩

(સર્વે જાય છે.)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

तृतीयोङ्कः

પ્રવેશ ૧.

સ્થળ.—પાટણમાંનું બંદીખાનું.

हरदास—रत्नदास—एक प्रतीहार.

हरदास—કાન્તાસંબંધીના કામથી મુકત થયા એટલે હવે આજ તમને સુરસેનનો મેલાપ કરાવી પછી એમને છુટા થવાની યુકિત સમજાવી આપણે જઈએ.

रत्नदास—મારૂં તમને બહુ દીર્ઘકાલ થયાં એજ કેહેવું થાય છે, કે સુરસેનને તમે મારીસાથે મેલવો તો ઠીક.

हर.—તે પ્રસંગ આજ આવ્યો છે. હવે સુરસેન છુટો થાય તેમાં આપણને કાંઈ અડચણ નહિ.

रत्न.—તમે એમને અત્યારેજ વિદાય કરશો કે?

हर.—હા, મારો વિચાર એવો છે ખરો.

रत्न.—પણ મારે ઓળખાણ થયા પછીથી તરતને તરતજ એવા સન્મનુષ્યનો વિયોગ મને ગમશે નહિ.

हर.—ગમો કે ના ગમો પણ હાલ તો તેમ કર્યાવિના ચાલે તેમ નથી. મેં સુરસેનને અહીંયાં બેસાડ્યા પછી મળાયું સરખું પણ નથી, તેથી એ મારો બહુ દોષ કાઢશે; ને અધીરાઈથી મને બહુ ઠપકો પણ દેશે.

रत्न.—પણ તમે જ્યારે એમને બધી સમજણ પાડશો, અને આવા બારીક ઠામમાં પેસતાં કેટલી અડચણો નડે છે તે સમજાવશો ત્યારે એમના મનનું તરતજ સમાધાન થઈ જશે.

हर.—સત્ય છે. સુરસેન જેવા સુજ્ઞ પુરૂષનું સમાધાન કરવું સરલજ છે. આપણે વાતોમાં ને વાતોમાં બંદીખાનાને પાછળને બારણે પણ આવી પહોચ્યા !

रत्न.—હા, અહીંયાં ચોકીપોરો હોય એવું પણ લાગતું નથી.

हर.—ન કેમ હોય? છે; પણ અહીંયાં જે પેરેગીર છે તે આપ-

ણોજ માણસ છે. (બારણા પાસે જઇને, ધકેલતાં તે ઉઘડી જાય છે એટલે) અહો વળી અત્યારે તો છે પણ ઉઘાડુંજ.

(રત્નદાસ તથા હરદાસ અંદર પેસે છે.)

रत्न.—હરદાસ! આ બારણાની ખબર સુરસેનને છે કે?

हर.—ભાગ્યે હોય. (કોઈને સામું આવતું જોઈ) નમસ્કાર બંધુ સુરસેન!

रत्न.—નમસ્કાર!

आवनार—મારા શિરતાજ મુરબ્બીઓ, તમારે મને વંદન કરવું યોગ્ય નહિ.

हर.—અરે! કોણ પ્રતીહાર! તું આ ઠામ ક્યાંથી?

प्रती.—મારી વાર્તા વિસ્મયકારક છે.

रत्न.—અહો! આ તો કરણરાજાનો ગુહ્યસેવક. તું અહીં ક્યાંથી?

सेवक—તમે મારી વાત સાંભળ્યા પછી વિસ્મય પામશો નહિ.

हर.—પણ સુરસેન ક્યાં છે તે તું મને પ્રથમ બતાવ.

सेवक—હું એ કેદી સુરસેન હતો?

हर.—કેમરે લુચ્ચા તેં એનું શું કર્યું છે! (સેવક રડી પડે છે.)

रत्न.—જે સત્ય વાત હોય તે કહી નાંખ.

हर.—અરેરે રાજાઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું ફલ આવા પશ્ચાત્તાપ રૂપીજ થાય છે.

सेवक—(હાથ જોડીને) મને ક્ષમા કરો મહારાજ!

हर.—જો એ સુરસેનનો એક વાળ વાંકો થશે તો તને અહીંયાં ને અહીંયાં ઉભો ચીરી નાંખીશ.

सेवक—ખમા કરે સુરસેનને. મહારાજ! મારો વાંક એવા પ્રકારનો નથી. તમે જો જરા શાંત થાઓ તો હું મારી વાર્તા ટુંકામાં પતાવી દેઊં.

हर.—જે તારે કેહેવાનું હોય તે જલદીથી ટુંકાવી નાંખી આ સંશયાત્મક તીરંદાજી મટાડ.

सेवक—પેલી કોઈક નવી બાયડી આણી છે તેની લેહેમાં પડી જઈ પોતે કરણ રાજે આજ એમ હુકમ કર્યો કે જાઓરે કોઈ પતીહારછે પેલા બંદીખાનામાં પુરેલા કેદીનું મસ્તક છેદી આવો.

रत्न.—(મનમાં) ને પછીથી હરદાસનો પણ વારો આવવાનોજ હતો પણ ખેલ બધો કથળી ગયો.! (માથું ધુણાવે છે.)

सेवक—આ આદેશાને અનુસરીને હું અહીંયાં આવ્યો. આવતાંમાંજ સુરસેનની કરાલ આંખ તથા ભવ્ય અને પ્રચંડ આકૃતિ જોઈ મારા ગાળા નરમ થઈ ગયા. મેં એને ઊંઘતો અથવા એવી અસાવધ સ્થિતિમાં પુરો કરવો ધારેલો હતો. પણ આ તો હું આવ્યો ત્યારે ખડ્ગને ચારેતરફ ફેરવતો હતો ને વિક્રાળ વદનથી મુખે આ શ્લોક વારંવાર ભણતો હતો તે મારા હૃદયમાં જડાઈ ગયો છે.—

वसंततिलका.

પાડ્યો વિયોગ ભગિની કુમળી પ્રિયાનોઃ—
ફેડ્યો મણિમુકુટ ગુર્જરદેવતાનોઃ—
મારે રહ્યું જીવ્યું પડી અહીં બંદીખાને !!
શું જીવતાં હું રીપુ મોજ નિરાંત માણે !! ૧

આટલું બોલી વળી શાંત થઈ બેઠો, ને વિચારમાં પડી ગયો. એટલામાં જે ખુણામાં હું લપાઈ રહ્યો હતો તે તરફ નજર પોચતાં ઝડપ દેઈને મોટા કરાલ કેસરીની પેઠે ફાળ મારી મને પગ ઝાલીને ખેંચી આ ઓરડાની મધ્યમાં લાવ્યો. પછી મારા ગળાઉપર પોતાનો પગ મુકી (ગળુ ચંપાળતો) મ્યાનમાંથી વિજળી જેવી તરવાર ખેંચી કહાડી મારા મોં આગળ ખોસવાને તૈયાર કરી હોય એમ ધરી, ને કહ્યું કે જો એક બોલ પણ બોલ્યો તો ઠેર કરી નાખીશ. મેં મારા મનમાં કરણરાજાને હજારો ગાળો દેવા માંડી, ને મારા પ્રાણને ગતતુલ્ય માની સુરસેન જે કેહે તે કરવાની હા કહી. મને એણે પુછપરછ

કરી હું ક્યાંથી પેઠો હતો તે જાણી લીધું. પછી મારી પાસેથી મારો મોટો કાળો ઝભ્ભો છીનાવી લેઈ, પોતાનું રૂપ પાલટી, મને જીવતદાન આપી આ સ્તંભ સરસો સજ્જડ ખેંચી બાંધી મારા મોમાં ડુચો ઘાલી પોતે રસ્તે પડી ગયો.

રત્ન.—ત્યારે તું છુટો ક્યાંથી થયો?

સેવક—તમે બારણામાં પેઠા તેજ વેળે મારો છેલો બંધ હું મથી મથીને તોડી શક્યો; ને મેં મારા મોમાંથી ડુચો પણ હવણાંજ દૂર ખેંચી નાંખ્યો.

હર.—ત્યારે સુરસેન તો અત્યારે ક્યાં એ હશે.

સેવક—રાત્રિના શુરૂઆતમાંજ આ બનાવ થયો, એટલે અલબત અત્યારે તો એ ઘણે દૂર ગયા હશે.

રત્ન.—કેમ હરદાસ! હવે શી વલે? કરણરાજા કાલે સવારે વિદાય કરી દેશે આપણને બન્નેને.

હર.—કાન્તાને આ આંટીમાં ફસાવ્યા પછી મને પણ બહુ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. આપણને વચમાંથી ખશેડી નાંખી કરણરાજા કાન્તા સાથે ગમે તે કરે, તોય કોણ અટકાવનાર છે? વળી વધારે વિષમવાર્તા તો એજ કે આ સુરસેન પણ આપણાથી જૂદો પડ્યો; એટલે હવે આપણે એને કશી ખબર પોચાડી શકનાર નથી. (વિચારમાં પડી જાય છે.)

રત્ન.—ખરેખાત હવે આપણી સ્થિતિ બહુ સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છે; માટે બહુ સંભાળીને ચાલવાનો વખત છે.

હર.—અલ્યા સેવક! તું કરણરાજને શું કેહેશે?

સેવક—એજ કે સુરસેનને મેં માર્યો.

હર.—પણ એવું જુઠું બોલીને તું ક્યાં રેહેશે?. સુરસેન તો કાલ સવારે આવીને કરણના સામો ઉભો રેહેશે.

રત્ન.—એ કરતાં એમજ કેહેવું એ ઠીક પડશે કે મારા જતા પેહેલાંજ બંદીખાનામાં તો કોઈ હતું નહિ.

हर.—હા, એ ઠીક છે. એથી તું સર્વ રીતે મુક્ત થઈશ; ને અમે તો મુગાજ રહીશું. તું પણ વાત કરતાં અમારૂં મીઠું મરચું લેઈશ નહિ.

सेवक—વારૂ જી. મને રજા હોય તો ત્યારે જાઊં.

रत्न.—હાં, જા. (સેવક જાય છે.)

हर.—ભાઈ રત્નદાસ! આ સ્થળમાં ઉભા રેહેવું આપણને પણ હાનિકારક છે તેથી ચાલો નીકળી જઈએ.

रत्न.—ચાલો. (હરદાસ આગળ જાય છે) (ધીમેથી) કરણરાજાને તેમજ મારે હવે આ હરદાસની ગરજ રહી નથી, કરણરાજાને નવું રમકડું આણી આપ્યું છે તે ભલે ખેલે. આપણેપણ યૌવનશ્રીની મઝા છે. ને વળી આખું પાટણનું રાજ્યપાટ ચલાવનાર આપણેજ થઈશું; કરણ તો પેલી કાન્તાની સોડમાં લપાઈ રેહેશે, માટે હરદાસ જેવા ભાગીયાની હવે જરૂર નથી. વળી એ હરદાસભાઈના વિચાર તો કેવા, કે કાન્તાને કંઈ દુઃખ પડવા ન દેવું, એની તો કસોટીજ કહાડવી ને એવા એવા ડાહ્યા દેવ જેવા; પણ એ બધી ખટખટ હું દૂર કરવાની પેરવીમાંજ છું, માટે લાવ કરણની પાસે જઈને એના કાન પહેલેથીજ ભરી મેલું.
(જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજાનો આવાસ.

करण—रत्नदास.

करण—અરેરે દૈવયોગે ઈષ્ટફલની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તેનો ઉપભોગ કરવામાં કેટલી અડચણો નડે છે!! કાન્તા મારા હાથમાં આવી તો ખરી પણ એ હજુ બેશુદ્ધજ છે. વળી યૌવનશ્રી જે એની પાસે છે તેને પણ શુદ્ધિ આવી નથી કે એને એ હું અભયપ્રદાન કરૂં. અરે દૈવ આ તે શો કોપ! જો કદાપિ એ સ્ત્રીઓનું કંઈ આડું અવળું થયું તો મારે તો ભવની

બુડશે. ન મળ્યું સુખ ને ન રહી આબરૂ. કદાપિ સચેત થાય અને પછી વાત જાહેર પડે તોય શું? એવી ચંદ્રના બચ્ચા જેવી બે રંભાઓને સારૂં શું ન કરવું?

शिखरिणी

નએ જાતી જોઈ બહુ બહુ રમાડી રતીસમી;
નવી તાજી જાણે ખીલતી કળી કાન્તા જુઈતણી;
મરૂં એને માટે જીવું હું નીરખી તાજું મુખડું;
હસે જાગી જો એ મૃદુ લલિત આંખે લટી પડું. ૧

પણ એ દિવસ તે ક્યારે એ આવશે! હરદાસને બોલાવી એને શુદ્ધિમાં લાવવાનો કાંઈ ઉપાય કર્યો હોય તો સારૂં. રે કાન્તે!

मंदाक्रांता.

સૂતી શાને ઝટપટ ઉઠી બેશ ઉછંગ આવી,
બાઝી કોટે અધર રસ દે નેન કાળાં નચાવી;
ટાઢું પાડે હૈયું બળી જતું તાવ તાપે તળાતું,
છાંટી વાણિ મધુર જળ રે! એક વારે પ્રિયે! તું. ૩

(અનુચર પ્રવેશ કરે છે.)

अनुचर—મહારાજ! રત્નદાસ પધારે છે.

करण—સત્વર પ્રવેશ કરાવ. (અનુચર જાય છે.)

(રત્નદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

करण—આવો રત્નદાસ! તમારૂંજ કામ હતું ને.

रत्न.—ત્યારે તો બહુ સારૂં. તમારી ખરી ભીડમાંજ હું કામ આવ્યો.

करण—હા ભાઈ.

रत्न.—એવું શું કામ પડ્યું છે? મહારાજ!

करण—કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અદ્યાપિ પણ શુદ્ધિમાં આવતાં નથી.

रत्न.—હું પણ યૌવનશ્રીનીજ ખબર જોવા આવ્યો હતો. પણ તમે અહીંયાંથીજ મારી આશા ભંગ કરી.

करण—ત્યારે હવે એ બેને સચેત કરવાનો ઉપાય શો? હરદાસને બોલાવીએ તો કાંઈક માલમ પડે ખરો.

रत्न.—અરેરે! એ હરદાસ તો વળી તરેહવાર પુતળું નીકળ્યું.

करण—કેમ ?

रत्न.—હું જાણતો હતો જે આપણી પક્ષમાં રહી, જયચંદ્રના રાજ્યનો એ ભોમીયો છે એટલે આપણને બહુ મદદ કરશે, પણ એ તો ખાય તેનુંજ ખોદતો જણાય છે. એવા વિશ્વાસઘાતી ફાંશીયાને આપણે આપણી ઘણી ઘણી અંતરની વાતો સોંપીને ઠગાયા. એણે ઘણામાં ઘણી ન જાણવા જેવી વાત પણ જાણી છે. કાન્તા તથા યૌવનશ્રીને એણે આણી આપ્યાં ખરાં પણ તેમાં એ રાજી નથી. સુરસેનને બંદીખાનામાં નાંખ્યો છે તેમાં પણ એની લુચ્ચાઈ જણાય છે; ને એ સુરસેન સાથે એની સ્ત્રીસંબંધી કાંઈ મસ્લહતમાં પણ હશે એમ મને શંકા થાય છે.

करण—જો સુરસેન આ વાત જાણે તોપણ શું કરી શકનાર છે? તથાપિ મેં એની ગોઠવણ પ્રથમથીજ કરી મુકી છે. સુરસેન અત્યારે તો કયારનોએ ગત થઈ ગયો હશે.

रत्न.—ના મહારાજ ! તેમ નથી. સુરસેન તો બંદીખાનામાંથી કયારનો નાશી ગયો છે. એને મારવા મોકલેલા સેવકેજ મને ખબર કહી. મેં તરતજ હરદાસ જોડે એ સંબંધી વાતચીત કરી જોઈ; તેમાંથી મારી શંકા સહજ દૃઢ થવા લાગી કે સુરસેનને નસાડી મુકનાર એ હરદાસજ છે. બંદીખાનાના તમામ સેવક વગેરેને પુછતાં પણ એમજ જણાયું કે હરદાસ બંદીખાના પાસે ગયો હતો ખરો.

करण—(રોષમાં) એ હરામખોર સેવકોને ગરદન મારવા ઘટે છે.

रत्न.—પ્રિય યુવરાજ ! એમ નથી. એ બીચારા સેવકો શું કરે? હરદાસે કોણ જાણે શોએ પેચ કર્યા હશે. તમે હજુ એને ઓળખતા નથી. એ બંદીખાનાના ઘરમાંજ વખતે કંઈ ગલી કુંચી હશે; ને તેમાં થઈ સુરસેનને રસ્તે પાડ્યો હશે.

करण—(દાંત કચડતો) એ હરદાસનું આ ક્ષણેજ માથું કાપી નાંખવું ઘટેછે.

रत्न.—મહારાજ! એમ ઉતાવળા થવામાં ફલ નથી. ધીમે ધીમે બધું થશે. હરદાસનો આપણે હવે વિશ્વાસ રાખવો નહિ ને ધીમે ધીમે આપણે એનું કાટલું કાઢીશું. હજુ પાટણના લોકો તદન આપણી પક્ષમાં આવ્યા નથી, ને એટલામાં જો હરદાસને જાહેર રીતે મારી નાંખીએ તો એકાએક હુલડ થઈ જાય. માટે હરદાસની મારફત આપણા નખ લોકોમાં ખુંપતા જાય છે તે ખુંપવા દો. જ્યારે આપણે એની કાંઈ પણ ગરજ રેહેશે નહિ ત્યારે હું એને ભૂ પિતો કરીશ.

करण—શી રીતે તેમ કરશો? રત્નદાસ! તમારી બુદ્ધિ અને ડાહાપણનો પારજ નથી. હરદાસની પરીક્ષા હું કરી શક્યો ન હતો પણ તમે તો તરતજ સમજી ગયા.

रत्न.—અમારે એવાની જોડે વધારે પરિચય થાય એટલે વેહેલું સમજાય. એને દૂર કરવો પણ તેથીજ ઠીક પડશે. આપની પાસે એને ગંમત માટે તેડી લાવીશ; ને પછી તમારેજ હાથે તમે એને મદ્ય વગેરેમાં કાંઈ પાજો એટલે પત્યું.

करण—મદ્ય તો એ પીશે નહિ.

रत्न.—ત્યારે દુધ ક્યાં જતું રહ્યું છે? હું તમને દુધના ત્રણ પ્યાલા તૈયાર કરી આપીશ. તેમાં જે પ્યાલાપર નીશાની હોય તેજ પ્યાલો તમે હરદાસને આપી દેજો એટલે નીકાલ આવ્યો.

करण—ત્યારે તે ક્યારે થશે?

रत्न.—એ થવાનું હશે તે દિવસે હું તમને ખબર કરીશ. અને એને તેડીનેજ તમારી પાસે આવીશ. આજથી એવોજ નિયમ લીધો છે કે આપણે તો એ ચાંડાલની જોડે તમારી પવિત્ર સેવામાં હાજર થનારા નહિ. જે દિવસ એની જોડે આવીએ તે દિવસ જાણવું કે આજ નક્કી હરદાસનો ઘાટ બેસાર્યો છે.

करण—પણ આપણે એને જલદીથી દૂર કરવાને ચુકવું નહિ.

કેમકે જો એ સુરસેનને કંઇ સમજાવશે, અથવા પાટણમાંથી સુરસેનને મદદ કરવાનાં સાધન તૈયાર કરશે તો આપણે કાન્તા તથા યૌવનશ્રીની સોડમાં કદાપિ પણ સુવાના નથી.

रत्न.—વાહરે કરણરાજા! તમે તો યૌવનશ્રીને પણ લેઇ પડતા જણાઓ છો ને. એટલી તો અમારે સારૂં રેહેવા દો.

करण—તમારૂં ને અમારૂં કયાં જુદુ છે? કાન્તાકરતાં યૌવનશ્રીની કાન્તિથી હું બહુ ખુશી થયો છું. માટે યૌવનશ્રીવિના પણ ચાલે નહિ.

रत्न.—જેવી મહારાજની ઈચ્છા. તમે જે કહો તે કરવાને અમે તત્પરજ છીએ.

करण—હું તમારી સેવાનો બદલો કયારે વાળીશ?

रत्न.—તમારી કૃપા એજ અમને મોટો બદલો છે. પણ મહારાજ! આપણે યૌવનશ્રી ને કાન્તાવિષે એક ઠરાવ કરીએ કેમકે એ બેએ તમે લેઇ જાઓ તેતો ઠીક નહિ.

करण—શો?

रत्न—કાન્તા અને યૌવનશ્રી બેમાંથી જે જેને પસંદ કરે તે તેને લે.

करण—(હસતો) આપણે એવી તેવી કાંઇ વાત સમજ્યા નથી.

रत्न.—હશે ત્યારે જેવી તમારી ઈચ્છા.

करण—પણ રત્નદાસ! એ બે રતીઓને શુદ્ધિ કયારે આવશે?

रत्न.—ઈશ્વર કરે ને અત્યારેજ આવે.

करण—ચાલો આપણે એમની પાસે જઈ કાંઈ ઉપચાર કરીએ.

અથવા, **उपजाति.**

એ ઊંઘતું તોય ભરેલું તેજે, મોઢું રૂપાળું હસતું ખીલેલું;
નીહાળીને હાથ મુકી કપાળે, ધીમેથી ચુમી ઠરૂં ગાલ એના. ૪

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—સરોવર તથા બીજા વનપ્રદેશ.

ભીલ—સુરસેન.

૧ **લો ભીલ**—આ તલાવની ધેડે તો કોઈ નથી !!

૨ **જો**—તેરાં તે બીજે રોહુ થૈ ઘેર ગ્યાં ઓહે.

૩ **જો**—નીરે હું એજ રોહથી હો આવ્યો પણ મને તો દોષે ન ભેટ્યું.

૪ **થો**—હાય હાય રે મારા બા ! આતરો બધો દન સડી ગ્યો. રાણીબા ને બોહોન કાન્તા ને તરલા એ કાંયે ભાળ્યાં નહિ.

૨ **જો**—એ રામ ! તું અમોને વતાડ.

૩ **જો**—આપુણ હેલા ઝાડુની વાગમાં ભાળીભાળીને થાકી ગ્યા, તો કોય નથી જડતું. થોભો વાહાર પાડીએ.

૧ **લો**—૪ **થો**—બા સાબ !! એ બા સાબ ! એ તરલા !

૩ **જો**—અરે રામ ! કો બોલે ને કરે.

૧ **લો**— મને એમ લાગેસે જે આ તળાવમાં તો કાંય થાયું નથી?

૨ **જો**—રામ રામ કરો હેવું હું હોય.

૪ **થો**— તમું કેવા લુંડા કે આજ કોઈ હાથે આવ્યું ના. હો દાદા હુરહેનને હું માં વતાડ હો.

૧ **લો**—આપણે મુહે ખરેખરી મેહ લાગી ગઈ. આપણ હો આ તળાવમાં મરીએ તો તાઝું થાય કે આપણું મુહ નીસું ઘાલવું ન પડે. (રૂવે છે)

૨ **જો**—હાય હાય રે મારા બા !! (છાતી કુટતો પડે છે.)

૪ **થો**—ઓ મેલડી માતા ! તને દીવો ને નાળીઓર ચઢાવહું ને એક તાઝો બકરો મારહું તું માહરાં બાસાબને બતાવ.

૨ **જો**—રાણી બાઈને પેટ દાહડા હતા. તે પ્રણ કંઈની મોર ઓહે! (સાંભળતો હોય એમ) મને તો બાબા હુરહેનના પોગ વાગેસે. ઈહુંને હું જવાબ દીહું?

૧ **લો**—સાલો આપણે ઘેર જઈને ભાગીએ.

(સુરસેન પ્રવેશ કરેછે.)

સુર.—ભલા ભાયાતો! (ભીલ લોકો ગભરાઈને મૂઢ બની જાયછે) કેમ બોલતા નથી? મેં બધી વાત જાણીછે. હશે જે થનાર તે થઈ. હું તમારો દોષ કાઢનાર નથી.

(द्रुतविलंबित)

સવળું તે અવળું પળમાં બને,
જગતમાં વિધિની ગતી છે જુદી;
દુખ પછી દુખને દુખ આવશે
શિવિ શકાય શું આભ ગયું ફુટી?

૨ जो—(ધ્રૂજતો) બાપજી! બા સાબ તથા હમારાં આઈબા કાંતા ને તરલા આ તલાવમાં અંઘોળવા આવ્યાં હતાં. તેરાંનાં પછી જડતાં નથી. (રોઇ પડેછે.)

સુર.—હા! એ વાત મેં જાણી, એ સાંભળીને

(शार्दूलविक्रीडित)

ચાલે આટાં ભ્રમણ શિરમાં, ચક્ર આવેજ આંખે,
રૈસાયે છે ઘસી ઘસી રહ્યું, કાળજું કાં ન ફાટે?
અંગે અંગો જડ થઈ ગયાં, ભાગીયાં શક્તિહીન
તોયે મારા દુખરસિક આ પાપી ના જાય પ્રાણ! ૬

(ઢળી જાયછે). (૧ ભીલ પકડી લેછે.)

૧ जो—(રોતો) બા તમું આમ સેક વિહવાહ સોડો સો!! તમું-થકી હમું હઘળાં ઝીવીએસે. આપડું ભલું થયું એતરૂં કાંઈ ઓસુસે!!

સુર.—અરેરે! જો મારો, અરે મારા બંધુ જયચંદ્રદેવનો જય થયો હોત ને પછી મને ગમે તેમ થયું હોત તોય હું બોલત નહિ. પણ આ એક પછી એક દુઃખમાત્રનીજ પરંપરા મારાથી સ્હે-વાતી નથી. અરે દુષ્ટ દૈવ! તેં મને આટલી પાયમાલીનો સાક્ષી થવાજ જીવાડ્યો! ધિક્કાર છે મારા જીવતરને! મારે હવે શું કરવું? હેં કાન્તા તથા યૌવનશ્રી અહીંયાં આવ્યાં હતાં નહિ?

૧ ભીલ—હા, બા! ને તેરાં પસી જડતાં નથી.

સુર.—રે બેન! તું કેમ જવાબ દેતી નથી? આ મારૂં હૃદય,

(હરિણી.)

અજય દવથી, દાઝી દાઝી બળી ચચરી મરે,
અરિકરવિષે બંધાયાથી અજાસમ રીબતું,
બળતું મરતું કાંપે ડોલે ડરે તુજ ના દીઠે,
શિતલ કર રે બેની! બોલી મીઠું જલ સિંચતાં. ૭

૧ ભીલ—(બીજા ભીલલોકોને) તમું હરકા ઘોરૂં ગમે જઈને બાબા હુરહેનને માટે હધગો સામાન ભેગો કરાવો. ઈહુંના હેવાલ તો તમે હમઝયાજ હોહે. (બીજા ભીલલોકો જાય છે.)

સુર.—અરેરે કોઈ પ્રતિઉત્તર આપતું નથી. રે કાન્તો! શું તું પણ ક્રુર થઈ,

(વૈતાલીય.)

સખિ! તેં તવ પ્રેમ ઓગળ્યો, ગણકાર્યો નહિ પ્રાણનાથને,
અથવા દીનદાસશું રીસથા, ધરિ અકારણ આજજ મૈનતા! ૮

તું પણ આમ અવળી થઈ બેઠી! દૈવયોગે જે ન થાય તે ઓછું. આ વનની વૃક્ષકુંજોમાં એ વિહાર કરતાં હશે માટે ચાલો ત્યાં જઈને જોઈએ. (ચાલે છે.)

અહા શી તરૂવરની ઘટાઓ ને પક્ષીઓનાં ગાન!

(હરિગીત.)

ઊંચાં નીચાં તરૂવર ઝુકે કરિ નાટ્યશાળા ગોળ, ને,
લીલાં લીલાં ઝાંખાં પીળાં વળી રંગ રંગી ચિત્ર તે,
પક્ષી નમી નમી ગાય જોડી સ્વર પ્રિયા સાથે રટે,
દોડે ધીમે ઝરણો ઝીણાં મીઠું ગાન ઝમઝમ ઊચરે, ૯
પવનલ્હેરે તરૂવરો તરૂવાસીનાં પિછ ઉડતાં,
ગિરિગવ્હરો ધુધુકાર કરતી સર્વને પ્રતિશાબ્દમાં,

ઘોધ ધચડે ડુંગરથી આ તિમિર ઝીણથી ટાઢું છે;
તેમાં પ્રિયા બે'ની વિલાસિ નિહાળતાં અટક્યાં હશે! ૧૦

રે બેહેન યોવનશ્રિ! હે કાન્તે! અરે, કાન્તા! તુંપણ આજ આમ કેમ અવળી થઈ બેઠી? બેહેન યૌવનશ્રિ! તને મારાઉપર ખોટું લાગ્યું હશે પણ તું મારી અભાગી વાત સાંભળીશ ત્યારે મારો વાંક નહિ કાઢે. આવી જાતનો વિહાર કેવો? આવો ટોળ પણ સારો નહિ! રે પ્રિયે પ્રાણાધાર! રે સહોદર ભગિનિ! કેમ પ્રતિઉત્તર નથી દેતાં?

(वसंततिलका.)

ઉઠે વિતર્ક અવળા અવળા વિચારો;
મુંઝાય છે હૃદય ને જીવ જાય મારો;
હાસી મુકો રમત આ ક્રૂર કેવી માંડી?
કાન્તે! ન બોલતી તુંએ, નવ રીસ છાંડી!! ૧૧

હા કાન્તે! ખરેખાત તું રીસાઈજ રહે છે. અરે ભુંડી આવી તે રીસ ઘટે? તું રીસાઈને પણ મારાથી આટલીવાર વિખુટી રહી શકે છે તેથી મને નવાઈ લાગે છે. તું રીસાતી તોયે તારાથી રેહેવાતું નહિ, અને તારો અંતર્પ્રેમ છલકાતો.

शिखरिणी.

રિસાતી તું ત્યારે વદતી નહિ વાણી મુખથકી;
ન લેતી દાબીને પ્રણિપત કરૂં હું નમી નમી,
રમે ઊંચાં નીચાં પ્રીતિભર છુપાં તોય નયનો,
બતાવી તે ઠારે શિતલ મૃદુ પ્રેમાર્ણવ મીઠો. ૧૨

હવે તો તે નયન પણ નજરે નથી પડતાં એટલે શી દશા થશે!! પ્રિયે કાન્તે! તારા મનમાં સંશય છે કે હું સુરસેન હોઈશ કે નહિ હોઊં? ના ના તેતો નજ હોય. એકવાર મારો દાસત્વનો અવાજ સાંભળ્યા પછી પણ તું તેનાવિષે ભ્રમિત નજ થાય. અથવા.

શિખરિણી.

પ્રિયે! તેં રીસાવા કુસુમસ્રજથી હાથ કસિયા,
મિષે બોલી, હાવાં નહિ નડી શકો રંગરસિયા,
પછી મેં પે'રાવી ભુજની ઝટ બેલી તુજ દીલે,
છુટી જાવા દોડી સ્રજ તુટી રમ્યો રંગ અતિશે. ૧૩

તેનો તેજ તારો દાસ હું છું; માટે સર્વ શંકાનો ત્યાગ કરી પ્રતિઉત્તર આપ.

અનુષ્ટુપ્.

આવીને ફરીથી તેવું, અંગને ભેટ તું, સખિ!
તારાવિના વિયોગે છે પ્રેમમાં બળતું દુખી. ૧૪

અરેરે,

ઉપજાતિ.

સંયોગમાં પ્રેમ સદા રમાડે, મીઠા નવા રોજ રસો જમાડે,
વિયોગમાં તેજ વિશેષ માંડે અગ્નિ ઉપાધિ, અતિશે વિતાડે. ૧૫

માટે તારા દાસઉપર દયા લાવી એક વાર તો પ્રતિઉતર આપ. અરે કાન્તે! કાન્તે! (માથુ કુટતો) મારૂં કર્મ છેકજ ફુટી ગયું! આટલું પણ ઠરવાનું ઠામ હતું તે પણ ઉઠી ગયું; અરે પ્રિયે! તારા મૃદુઅંગને શું થયું હશે? નહિ તો આટ આટલું થતાંએ તું ન બોલે એ સંભવતું નથી. અરે વનદેવતાઓ!

માલિની.

રસિક મદન અંગે અંગરાું જાય વારી,
નયન પ્રીતિ ઝરંતાં ઝાળ દે સર્વ ઠારી,
ધીમી ધીમી મૃદુ ચાલે પાય તર્છોડતી રે,
નવ દીઠી શું પ્રિયા તે વિશ્વને મોડતી રે? ૧૬.

(જરાક ધીરજીને)

અહો કોઈ પણ પ્રતિઉત્તર આપતું નથી!! પ્રિયા કાન્તા આજ ગહનમાં આવેલી હતી તથાપિ આ તરૂવરાદિ વનવાસી-

ઓ ! એનાવિષે કાંઈજ ખબ્બર નહિ હોય? અરે હૃદયાધાર! તારૂં શું થયું હશે!

उपजाति.

તારૂં મૃણાલી સરખું કૃશાંગ, તેનો કર્યો ઘાતકીએ શું ભંગ?
દયા ન આવી દીલમાં શું તેને? કાન્તિતણો સાર વિખેરી દેતાં. ૧૭

અથવા,

अनुष्टुप्.

હોમાઈ તું ગઈ તુતી, અરિઅગ્નિની ઝાળમાં?
કે ચઢી અવળી વાટે આંધળી પ્રીતિફાળમાં? ૧૮

પણ જો તું આ માર્ગે ગઈ હોય તો તારાં પગલાં સરખાં પણ ન પડ્યાં હોય? (સૂક્ષ્મદષ્ટે નિરૂપણ કરતો અને ડોકુ ધુણાવતો) ચરણમુદ્રા પણ જણાતી નથી ત્યારે શું શત્રુઓજ એને હરિ ગયા હશે! (વિચારતો) રે ભૂધર!

हरिणी.

કઠણ દિલ હું જાણું તારૂં કદાપિ ન ઓગળે,
તદપિ વિનવું કાં કે દષ્ટિ પડે તુજ વેગળે;
વળી, ચકિત દિલનું ભીતિ પામી ચિરાઈ જતા સ્વરે,
રૂદન સુણીને તારૂં ચિત્તે ચિરાઈ ગયું હશે. ૧૯

તેથી રે ગિરિરાજ મને પ્રિયાની કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ આપો, (જરા થોભ્યા પછી) અરેરે એ તો કાંઈ બોલતો નથી. (અટકી જઈને) અહો આ જલાશયને કીનારે ચક્રવાક પોતાની પ્રિયા સાથે શા આનંદમાં વિલાસે છે! લાવ એને વિનતી કરૂં.

शार्दूलविक्रीडित.

દેખી સૂર્ય નમી જતો નભવિષે સંધ્યા સમે આથમી,
પાડી ખેદિત ચિસ રાત્રિ રડતી હોશે પ્રિયા બાપડી;
તેવી શત્રુ નિહાળી ચિસ દઈને ધણું ઢળીને પડી,
દીઠી, જાણી, સુણી, પ્રિયા નથી શું તેં હે પ્રેમશિરોમણિ! ૨૦

અરે એ પણ મારો શબ્દ સાંભળી ઉડી ગયો. રીપુ તો અહીં ક્યાંથી આવ્યા હોય? એ શંકા તો ખોટીજ છે. રે કાન્તે! તારાથી રસ્તો કેમ કપાતો હશે?

દ્રુતવિલંબિત.

ચકિત થાકી જઈ બનતી હશે, સરવ અંગ ઢીલાં પડતાં હશે,
મુખથી સ્વેદ લઈ લઈને કરે, કરથી કોણ તને નહિં ટેકવે? ૨૦

આટલી બધી મારી વ્યથાની સાક્ષી થવાને તું શીદ સંતાઈ રહી છે. હવે તો,

હરિગીત.

આવી પછાડીથી આંખ દાબી ઉછંગમાં તું સુવાડી લે,
કે હૃદય સરસો ચાંપીને મુજ પ્રેમતરસ છીપાવી દે,
કે નયન નયને દ્વારપ્રીતિ રચિ મદનનૃત્ય નચાવી દે,
ક્યાં ગઈ બધી તુજ સરલતા મૃદુતા? થઈ આડી હવે. ૨૧

વળી,

દ્રુતવિલંબિત.

લગરિયે નિજ દુઃખ ન લેખતી, મુજ મનઃસુખ તું અનુવર્તતી,
તન અને મનમાં દુખી દેખીને પણ દયા ધરતી કયમ ના પ્રિયે! ૨૨

(એકદમ ઝીણી નજરે જોઈને) અરે! મારી દષ્ટિમર્યાદાને એ શું ઓળંગી ગયું?

હરિગીત.

શું થનન થનગન નાચતી પ્રીતિ પ્રેમરસિલી વહી ગઈ,
નયનદ્વારા ચિત્તમાં ખચ ખટક ખટકો કરી ગઈ;
વળી ચિત્તને કરી મત્ત નિજ પુંઠે પ્રમત્ત હરી ગઈ,
નિજ પ્રેમ મૃદુ શુભ કાન્તિમય છબી અંગઅંગ જડી ગઈ. ૨૩

તેથી લાવ એને હવે હાથ આવેલી શીદને જવા દેઊં (દોડે છે) (અટકીને) અહો આ ભવ્ય સરોવરના સુંદર પ્રદેશમાં એ આવીને સંતાઈ ગઈ લાગે છે. (તપાસતો) આ પેલું હરણ મારી આગળ હાંફતું હાંફતું પાણી પીવા આવ્યું તે તો મેં નહિ દીઠું હોય? ના ના. મારી કાન્તા કાન્તાજ મને છેતરી ગઈ. લાવ એ કુરંગીને પુછું. તને પ્રિયા કાન્તા સાથે કંઈ પરિચયછે?—

વસંતતિલકા.

તારા સમાન કૃશઅંગી કુરંગનેત્રી,
ચાલે ભૂમિ જયમ દરે ત્યમ સૂક્ષ્મગામી,

ચુએ પ્રીતિરસ મૃદુશીલ અંગ અંગે,
બેઠી રમી નથી કુરંગી શું તે ઉછંગે? ૨૪

(હરણી દોડી જાય છે) પ્રિયાના કોમળ કરનો સ્પર્શ એને થયો જણાતો નથી. મારી પ્રાર્થના સાંભળતાંજ નાશી ગઈ. આજ તે સરોવર જ્યાંથી પ્રિયાની ઉપલબ્ધિનો સંભવ છુટયો. અરે બેની, અરે કાન્તા ક્યાં હશો. (નિસાસો મુકે છે.) પ્રિયે !

हरिगीत.

પ્રીતિ રસભર્યું તુજ અંગ અંગ શું જળ રસે રહ્યું ઓગળી,
કે કઠણ દૌલથી થઈ જઈ જડ શૈલમાં જડતા ભળી,
કે ખાક થઈ મદનાગ્નિએ તટ રેતમાં તું ગઈ મળી,
કે પવનમાં થઈ પવનને આકાશ ભણી શું તું વળી. ૨૫

પ્રાણાધાર! તારૂં શું થયું હશે? પ્રતિઉતર આપ. આ તટની રજ રૂપ તું થઈ હોય તો આ રજને મારા અંગોઅંગે લગાડું તેથી જોઈએ શાન્તિ વળે છે? (તેમ કરે છે) ધૂળ તે વળી શી શાન્તિ આપે. ત્યારે હવે કેમ કરૂં. પવન તો ઘણોય મને ભેટે છે પરંતુ તેનાથીએ શાન્તિ થતી નથી. પ્રિયાના મૃદુ કરના શીતળ સ્પર્શે જે શાંતિનું અમૃત વરસે તેના જેવી શાંતિ બીજા કશાથી થનાર નહિજ, અહો !

अनुष्टुप्.

પ્રિયા કેરી મુદુ અક્ષી, બોલાવે પ્રતિવીચિથી;
ધન્ય ધન્ય મળ્યો હાવાં, ભેટું લે મન મુકીને. ૨૬

(સરોવરના જળમાં પડે છે ને નહાય છે) આ કમલનાં કુલ કેવાં રળીયામણાં દીસે છે!! લાવ એકાદ ભાગી લાવું. પણ

अनुष्टुप्.

જેને ગળે સુહાશે એ હાર તે દુર્લભા બની;
લાવીને શું કરૂં એને, વ્યથા વાધે સ્વચિત્તની. ૨૭

લાવ હવે બહાર નીકળું. (કીનારા તરફ જાય છે) અરે મારે પગે આ શું વીટાયું. શું પ્રિયા કાન્તા જલમાં સંતાઈ

રહીને મને આમ વિનોદ કરાવા ધારે છે. લાવ જરા આગળ ચાલું. અરે પુષ્પની પેઠે મારી પાછળ આવે છે. આવ પ્રિયે ! તને હું કાઢનાર નથી. હું પણ તારી સાથે રીસાયો છું. મેં આટ આટલું કર્યું પણ તું બોલી નહિ ! રે હઠીલી !

इंद्रवज्रा

આવી મને અંગશું ભીડી લેઊં, આવી પ્રીતિહાસ્યસુધા તું પાઊં;
તીણી દશે રોષ ઉખાડી નાખું, તો પ્રાણ પ્યારી! ઝટ હું મનાઊં. ૨૮

અહો ! અદ્યાપિએ બોલતી નથી એવી તારામાં અક્કડાઈ ક્યાંથી આવી ગઈ !! લાવ ત્યારે હુંજ તને બહાર કાઢીને આલિંગન દેઊં. (નિચો નમી હાથમાં ઉપાડી લેઈ તટઉપર આવે છે) (નીહાળીને જોતો) આશ્ચર્ય ! મૃણાલદંડ ભાગી જવાથી કરમાઈ ગયેલું કમલ નમી ગયેલું હોય એમ તારૂં ગળું તો ભાગી ગયું છે! તારૂં સુરસવદન તારા કેશથી આચ્છાદિત છે તેને જરા ઉઘાડીને મારા ફુટી ગયેલા નશીબને છેલું આલિંગન ચુંબન દઊં. (કેશ ખસેડતાં) અહો વિપરીતતા !

अनुष्टुप्.

આશા સર્વ તણું બિંદુ, હૃદયસ્તંભ રૂપિણી;
દેખું સત્ય, પડ્યો સ્વપ્ને, અથવા દૃષ્ટિ છે ભ્રમી !! ૨૯

ભગિની યૌવનશ્રિ !! હવે સર્વ સમજાયું. કાન્તે! કાન્તે! (હૃદય કુટતો) મનેજ દુષ્ટ દૈવે સર્વ કુટુંબના નાશનો સાક્ષી થવા જીવાડ્યો! આ સરોવરમાં હું પણ હવે પ્રાણત્યાગ કરૂં. (ઉભો થાય છે) આંખે હાથ દેતો.

दुहो.

તિમિર ચઢ્યું ચોપાસથી, મધ્ય ડુબ્યું મુજ ગાત્ર;
હૃદય બધું ચાકે ચઢ્યું, સ્તબ્ધ સ્તબ્ધ સૌ ગાત્ર. ૩૦

(મૂર્છા આવી ભૂમિપર પડે છે.)

॥ इति तृतीयोङ्कः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽङ्कः

प्रवेश १.

स्थळ—પાટણમાં કાન્તાને રાખેલી છે તે ઘરનો છેલો માળ.

बेशुद्ध थयेलां कान्ता तथा तरला अने करण.

करण—(તરલાને કપાળે હાથ મુકી) પ્રિયે કાન્તે! ઉઠ. તારી મધુરી આંખ કેમ મીચાઈ રહી છે! (તરલા જરા હાલે છે) અહો મારા શબ્દોમાંજ મોહિની જણાય છે! તારા અંતરમાં મારા પ્રતિ પ્રેમ પ્રથમથીજ રોપાયલો જણાય છે નહિ તો મારા શબ્દો સાંભળી તું હાલે શાની? ખરેખાત પ્રિયે! આપણે પ્રીતિના તારથી સંધાયલાં છીએ. ત્યારે તને ઉઠાડવાનો આ એક બીજો પ્રયત્ન કરૂં.

(તરલાને ચુંબન કરે છે) (તરલા ઝબકી ઉઠે છે.)

तरला—(ચોતરફ જોતી) બા સાહેબ! ચાલો, નાસો. એ દુષ્ટ આવ્યો!! (નાસવા જાય છે) (કરણ પોતાની બાથમાં પકડી લેછે.)

करण—મધુરી પ્રિયા! તું ક્યાં નાસે છે? તું નિર્ભય સ્થળમાંજ છે.

तरला—(તરછોડતી) રે દુષ્ટ! તું કોણ છે? હું ક્યાં આવી છું? માતા યૌવનશ્રી અને કાન્તા ક્યાં છે?

करण—(મુકી દેતો) ત્યારે તું કોણ છે?

तरला—એ મારાં માબાપની દાસી તરલા.

करण—(મનમાં) અહો શી આ દાસીની કાન્તિ! એને જો સમજાવું તો મારૂં કાંઈક વળે ખરૂં. ચાકરલોકો નીચા સ્વભાવનાજ હોયછે ને હું જો આને દ્રવ્ય વગેરેની લાલચ બતાવું તો એ ખસુસ મારે વશ થાય ખરી. (જાહેર) અરે તરલા! તું ડરેછે શા માટે? તું અત્રે નિર્ભય છે ને આ મંદીર મેહેલની ધણી છે.

तरला—તમે કોણ છો? બા સાહેબ ક્યાં છે?

करण—તારા ચરણનો દાસ હું કરણ છું.

(પગે પડવા જાય છે) (તરલા અટકાવે છે.)

तरला—(કાંપતી) તમારા હાથમાં હું ક્યાંથી આવી?

करण—તારાં બા સાહેબ તથા કાન્તા સર્વે અત્રે કુશલ છે. તેમને કોઈ પ્રકારની ભીતિ નથી. પણ તેમને મળતા પેહેલાં મારે તને અભિવંદન કરવું ઘટે છે.

तरला—તમારી બોલી કાંઈક ઓર તરેહની સમજાય છે.

करण—(તરલાને ગળે હાથ મુકતો) તારા આ કોમળ હૃદયને ગમે તેવી લાગે તોય શું? એમ પણ હું તારો સેવક થઈ શકું તો પછી બાકી નથી.

तरला—તમે આજ જયશેખર રાજના રાજ્યમાં આવી વસ્યા છો અને વળી તેમની દાસીઓ જોડે આવા ટોળ કરો છો તે છાજે નહિ.

करण—જયશેખર તો તેમને રસ્તે ગયા. તારે હવે તારૂં સંભાળવાનું છે. તું આજે જો મારૂં કેહેવું માનીશ તો તને મારી પટ્ટરાણી બનાવીને રાખીશ.

तरला—ને ન માનું તો.

करण—તો તારે એમ ન સમજવું કે મારી આટલી વાત જાણીને તું છુટી શકે.

तरला—(મનમાં) હું આ વિકટ સંકટમાં પડી. બા સાહેબ ક્યાં હશે તે વાતની પણ કાંઈ ખબર મળતી નથી ને આ તો ઉલટું ત્રીજું નીકળ્યું.

करण—કેમ તરલા શા વિચારમાં છે?

(वसंततिलका.)

એ નાથની ભમી પુઠે સુખ તેં દીઠું શું?
કાંટા જમી વનતણા ધૂળમાં રમી તું;
છાજે ખરે તુજસમા મૃદુઅંગને તો,
આ મ્હેલ, મંદિર, ઉછંગ સુરંગ દેતો. ૧

तरला—(ગભરાતી) મને મહારાજ! સમજણ નથી પડતી કે શું કરવુ. મારૂં મન મુઝાઈ ગયું છે (બીજી તરફ જોતી) અહો આ

કોણ? (નિહાળતી) આ તો બા સાહેબ કાન્તા!! શું એમની પણ મારા જેવીજ અવસ્થા થશે ! રે દૈવ !

अनुष्टुप्.

ક્ષત્રીજાઈ તણા બેલી ! વ્રતના પ્રતિપાલ હે !
વ્રત સાચવવા કેરૂં હૃદયે ધૈર્ય દે હરે ! ૨

करण—અહો ઠીક બતાવ્યું! એજ કાન્તા કે? ત્યારે લાવ એનેજ જગાડું. (ચુંબન કરવા ધસે છે.)

तरला—અરે પાપી ! એ સુતી સિંહણને શીદ જગાડે છે. એને જગાડીશ તો તરતજ એ તને એના શાપરૂપી પંજામાં સપડાવી લેશે.

करण—(તરવારપર હાથ મુકતો) તારા હોઠને બંધ કરવાની આ મોહોર દીઠી છે?

तरला—મારા હોઠ બંધ કરતા પેહેલાં તે મારે ગળે શેં નથી લપટતી?

करण—(મનમાં) અરે આ ક્ષત્રાણીની દાસીમાં આટલું પાણી છે તો એનામાં તો શુંએ હશે. વાસ્તે જવા દે. (હસતો) અરે એમ તે સંભવે ?

वसंततिलका.

જે ડોકશું કુસુમવજ્ર કુસુમે ઝુકે,
જે મુજ જીવિત તણો દઢથંભ દીસે;
તે ઠામ કેમ ચઢશે અસિપત્રધાર,
જો આમ હાથ ધટશે મુજ તેહ ઠાર. ૩

(તરલાને ગળે ભેટે છે.)

तरला—(મનમાં) જો આને હું મારી પક્ષમાં નહિ લેઊં તો મારે ઉગરવા વારો નથી. (જરા તરછોડતી) જાઓ જાઓ તમારામાં શું ઠેકાણું છે?

करण—એમ કેમ ?

तरला—એક તરફ કાન્તાને દેખીને ગાંડા બનોછો, ને વળી મને લલચાવો છો એ કેમ સંભવે!

करण—મારે બીજીનું હવે શું કામ છે? એ તો માત્ર તારી દૃઢતા જોવા સારૂં તારા પ્રેમની કસોટી કાઢી જોઈ. ને તેં પણ કેવી યુક્તિ કરી!! મને ડરાવા સારૂં શાપ બાપની ઠીક ગપ ઠોકી દીધી.

तरला—નાજી એ ગપ નથીજ.

करण—ત્યારે શું સત્ય છે? હમણાંજ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવું પણ તને વળી ખોટું લાગે માટે જવા દઊં છું.

तरला—એવી વાત પડતી મુકો.

करण—પ્રિયે! તું તો ત્યારે મારા હૃદયની પટ્ટરાણી થઈજ. પણ એક મારો મનોરથ છે તે તું પરિપૂર્ણ કરે તો થાય.

तरला—(મનમાં) અરે મેં આ શું કર્યું. આના આગળ શી વાત કરી. હું શુદ્ધિમાં છું કે કેમ? પણ ખેર; થઈ, ન થનાર થનાર નથી. આવો સારો પ્રસંગ મુકીને મુવેલા જયશેખરની રાણી પછવાડે ભમ્યામાં હવે શું ફલ છે? પેલા કેહે છે તેમ લક્ષ્મી ચાંલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા શીદ જઈએ. (જાહેર) પ્રાણનાથ! અમે તો રાજ્યગાદીનાં સેવક. આપના ચરણની પણ રજ. અને તેને તમે આટલો સત્કાર કર્યો એથી બહુ ઉપકૃત છું.

करण—પ્રિયે!　　　　**अनुष्टुप्.**

તારા સમું ભર્યું તેજે, પાણીવાળું સુરત્ન તે;
માથે બાંધ્યું ઘટે સારૂં, ચરણે નવ શોભશે.　　　　૪

तरला—મહારાજ! પણ તમસરખા ગુણગ્રાહીનો મારે પ્રસંગ શા સદ્ભાગ્યે થયો?

करण—તમારા સૂરસેનના મિત્ર હરદાસ જે અત્યારે અમારા મિત્રમંડળમાં છે તેમની પાસેથી સર્વ વૃત્તાંત મેં જાણ્યો. તારા રૂપની પ્રશંસા સાંભળી તુંજ મારી પટ્ટરાણી થાય તો સારૂં એવો મારો નિર્ણય થયો.

तरला—(ધ્રૂજતી) શું હરદાસ આપના મિત્ર છે?

करण—(ઉછંગે લેતો) રે હરણી ડરેછે કેમ ?

तरला—(રડતી) મારી શરમનો એ સાક્ષી થશે? મને મ્હેણાંથી શા-રી નાંખશે. મહારાજ! મારૂં ગળું તમારી તરવારથી વાઢી નાંખો, મારા આંખો ખોતરી કાઢો પણ મને એ શરમમાંથી બચાવો.

करण—(હૃદયે ચાંપતો) તેની કોઈ તરેહની ફીકર નથી. હરદાસ મહાનીચ સ્વભાવનો છે માટે એને ખસતો કરવાની યુક્તિ કાલેજ અમલમાં આવનાર છે.

तरला—(જાગૃત થતી) એ બોલ તો મારા હૃદયમાં અમૃત રેડે છે. પણ હજુ બીજી અડચણ છે. આ કાન્તાનું કેમ થશે?

करण—તેજ હું તને કેહેવા જતો હતો. પણ વાહ ! શી તારી તીવ્ર વિચક્ષણતા ! તેંજ તે વાત સંભારી.

तरला—હા મહારાજ ! તમે કાંઈક તમારા મનોરથની વાત કરતા હતા ખરા.

करण—તે મનોરથ મેં તારી અડચણો આગળથી સમજી જઈનેજ તારા સુખને અર્થે આદરેલો છે.

तरला—તે શો ?

करण—એ કાન્તાને પણ એકાદવાર ટીકો કર્યા એટલે પછી શું ઊંચું જોનાર છે. શરમનો બુરકો એના પર પણ ઢંકાયલોજ રેહેશે.

तरला—પણ તે સાધ્ય નથી.

करण—તું એની હૃદય જાણનાર મિત્ર થઈને ડરે છે શું ? સમ-જાવી લાવવા યુક્તિ નથી જડતી ?

तरला—એ સમજવી કઠણ છે. એ કાર્યમાંથી શો પરિણામ થાય તે હું કહી ન શકું. પણ પ્રયત્ન કરીશ.

करण—ઠીક છે.

तरला—પણ આપણે આમ ગુપ્તજ પ્રીતિ રહે તે ઠીક નહિ.

करण—હું સમજ્યો. પણ કાંકણ દોરાથી એકવત્ થયલાં હૃદયની ગાંઠ શું વધારે સજ્જડ થનારી છે ?

तरला—લોકમાં તો તેમ ખરૂં ?

करण—ત્યારે તારે એમ ન સમજવું કે હું કોઈ રીતે ડરૂં છું.

तरला—પણ તે કાન્તા અને હરદાસનું નક્કી થયા પછી.

करण—હા તેમજ. વાહ! મારૂં ધન્યભાગ્ય!

(वसंततिलका.)

આજે ફળ્યું ફુલ્યું મનોરથદ્રુમ મારૂં,
સંપૂર્ણ આજ જય-યજ્ઞ થયો હું માનું;
આજે કૃતાર્થ મકરધ્વજ સધ થાશે,
કે રત્ન આ જડચું ગુણગૃહિતાની કંઠે. ૫

પ્રિયે તરલે! રખે તું હવે તરલતા રાખતી.

तरला—નામ માત્ર પણ નહિ રાખું. આજથી હું તરલા નહિ કેહેવાઊં, પણ રમા નામથીજ ઓળખાઈશ.

करण—યોગ્ય છે. રમાની દાસી થવા કાન્તા ત્યારેજ યોગ્ય થશે.

तरला—સ્વામિનાથ! આ પ્રસંગ હવે લંબાવવામાં ફલ નથી. હું તો મારા સદ્ભાગ્યના વિચારમાં કાન્તાની વાત વિસરી ગઈ હતી પણ તમે ઠીક સ્મૃતિ કરાવી.

करण—મને પણ લાગે છે કે હવે મારે તને કાન્તા સાથે સમજુત કરવા એકલીજ મુકવી જોઈએ.

तरला—જેમ રૂચી.

करण—(તરલાને ગળે ભેટી) પ્રિયે! સત્વર શુભ અભિનંદન મોકલજે.

तरला—આપના પ્રતાપે સર્વ સુલભ થશે.

करण—હું ક્યારે પાછો આવું ત્યારે?

तरला—મારાથી જે થશે તે હું એકાદ બે દિવસમાં કરીશ, પછી તમને જણાવું ત્યારેજ પધારજો.

करण—ઠીક. પરંતુ તને મળ્યાવિના તો એક ક્ષણ.પણ વર્ષ સમાન છે. વાસ્તે તું મને વારંવાર મળતી રેહેજે.

तरला—એમાં શો સંદેહ છે. એ તે વળી કેહેવું પડતું હશે? તમારાવિના મારાથી કેમ રેહેવાય?

કરણ—ઠીક ત્યારે જાઊં છું. (જાય છે.)

તરલા—અહા વિધાતાનો શો ચમત્કાર! આવા ભયજનક આરંભમાંથી પણ સુખદાયક પરિણામ થયો!! નહિ તો જેનું મસ્તક તરવારથી છેદવા યોગ્ય તેને આમ એકાએક રાજ્યકર્તાના હૃદયમાં સ્થાન ક્યાંથી મળે? યૌવનશ્રી ક્યાં હશે તેની મારે હવે ગરજ નથી. એ વાત ન જાણીજ સારી છે. આ કાન્તા એક અહીં આવી પડી છે, તેને તો હું હરેક પ્રકારે પણ મારા પતિતપણાની સાક્ષી નહિંજ થવા દેઊં. આવા સાંકડા પ્રસંગમાં મેં શું ખોટું કર્યું છે? (છાતીપર હાથ મુકતી) રે હૃદય! શીદ કાંપે છે? સ્વસ્થ થા. તેં કંઈ અધર્મ નથી કર્યો. તું કાંઈ અમુક પુરૂષ કે સ્ત્રી વશ ન હતું. તારે તો જ્યાં રોટલી મળે ત્યાં નિવાસ કરવાનો છે, માટે દૃઢ થા.

કાન્તા—(ઊંધતી) રે સ્વામીનાથ! ધાઓ!

તરલા—(ચમકીને) અરે! મારા શબ્દો સાંભળીને તો નહિ! (પાસે જાય છે) (નિહાળીને) નાના પોતે તો ભર ઉંઘમાં છે. લાવ હવે જાગૃત કરૂં. બા સાહેબ! કાન્તા! (કાનમાં બોલે છે.)

કાન્તા—(ઝબકીને) અહો તરલા! પેલો દુષ્ટ ક્યાં છે? મારૂં રક્ષણ કર. માતા યૌવનશ્રી ક્યાં છે?

તરલા—સ્વસ્થ થાઓ માતા. સર્વ સુકર છે.

કાન્તા—મારૂં ચિત્ત અસ્તવ્યસ્ત ભ્રમિત છે. યથાર્થ વૃત્તાંત કહી જા. આ મહાલય કોનું છે? સરોવર ક્યાં ગયું? વનમાંથી આપણે ક્યાં આવ્યાં? સ્વામિનાથ પુનરપિ પાછા વળી આપણને ઘેર લાવ્યા?

તરલા—તમને સરોવર આગળનો અકસ્માત્ તો યાદ હશેજ.

કાન્તા—હાં હાં હાં. ત્યાંથીજ હું અહીં જાગી. અરે ત્યારે આ એ દુષ્ટ કરણનો આવાસ!! (ફરી ઢળી પડે છે) (તરલા ઝાલી લેઈ જળ છાંટે છે) (શુદ્ધિમાં આવી) તરલા! શું થયું?

તરલા—આમ છેક ધૈર્ય તજો નહિ. હવેજ તમારે તમારૂં ક્ષત્રિયત્વ બતાવવું છે.

કાન્તા—(આવેશમાં) ક્ષત્રિજાઈને ઘટે તેથી વિરૂદ્ધ કિંચિત્ માત્ર પણ હું કરનાર નથી.

તરલા—સત્ય છે. પણ રાજા કરણ આપણને દેહદંડ દેનાર છે એમ સાંભળ્યું છે.

કાન્તા—એના જેવું શું રૂડું? પણ હું ક્ષત્રાણી ખરી ત્યારેજ ગણાઊં કે એમની એમ બકરીની પેઠે ન મરૂં. જોઊં વારૂં મને કોણ લેઈ જાય છે?

તરલા—પણ તમે એકલાં, ને હું પણ, શું કરી શકશો? આવા પ્રસંગે યુક્તિ કરવી સારી છે.

કાન્તા—અમે કાંઈ યુક્તિ કુક્તિ સમજતાં નથી. યુક્તિ શાની વળી?

તરલા—એ કરણને કોઈ રીતે શરણ થઈ પછી આપણું કાર્ય સાધવું.

કાન્તા—વિષયી કરણની દોલતથી અથવા તેના સદ્ભાગ્યથી કે રૂપથી તું ઠગાઈ જણાય છે. મારાઉપર તેમાંનું એકે તો શું પણ તેથી દશ ઘણાં બીજાં સાધનો એ અસર કરી શકનાર નથી.

તરલા—માતાજી! તમે ભુલોછો. મેં તો માત્ર એક રસ્તો સૂચવ્યો. તેમાં તમે ક્રોધે શીદ ભરાઓ છો.

કાન્તા—(આવેશમાં)

શિખરિણી

કુદૃષ્ટે જે ભાળે, દહન કરૂં તેનું વ્રતબળે,
દૃઢપ્રેમાગ્નિ તે, પ્રકટ થઈ પાછો નવ વળે;
કરે તે પાપીનું, દહન વળી તેના કુલતણું;
લઘુ, વન્હિ કેરો કણ પણ, દહે કાનન બધું. ૬

તરલા—સત્ય છે માજી. કુલદેવીના પ્રતાપથી વ્રતનો કદાપિ ભંગ થનારજ નથી.

કાન્તા—અરે એટલે સુધી કે આ દેહભંગ પછી પણ નહિ.

तरला—ત્યારે શું તમે કરણની સામાં થશો ?

कान्ता—તારા શબ્દો સમજાતા નથી.

तरला—કરણ જેવા પુરૂષ સાથે બાથ ભીડવામાં તમને સહાય કોણ થશે?

कान्ता—તરલા ! આ સત્યબળે સંધાયલાં મોતીનો હાર મારા હૃદયમાં સર્વ પ્રકારનું શૌર્ય આપવા સમર્થ છે.

तरला—તો પણ આ પ્રસંગ એવી ઉદ્ધતાઈનો નથી. ખમા કરજો બા સાહેબ મારે આટલું બોલવું પડે છે.

कान्ता—ફીકર નહિ તરલા. હિતાર્થીનાં વચન કોઈ વાર કટુ પણ મિષ્ટ ફલદાયી હોય છે. વાસ્તે તું અમારા કુલનો યશ ચાહીને જે કેહેશે તે ખોટું હશેજ નહિ.

तरला—(મનમાં) ઠીક છે. સીધે રસ્તે વાત પડી ખરી. વળી મારૂં કેહેવું એ નહિ માને તોયે ફીકર નથી કેમકે પેલા હારની કુંચી તો અદ્યાપિ હું વિસારીજ ગઈ હતી. (જાહેર) માજી આપની બહુ ઉપકૃત છું. માતા યૌવનશ્રી ક્યાં હશે તેની આપણને ખબર નથી. આપણે ક્યાં છીએ ને કેવા સંકટમાં, તેની પણ આપણને કલ્પના સરખીએ નથી. તો તેવે પ્રસંગે બાલભાવ આચરવો યોગ્ય નથી.

कान्ता—એ વાત ખરી. પણ જો તારા મનનો વૃદ્ધભાવ આચર્યાથીએ માતા યૌવનશ્રી ક્યાં છે તે જણાતું હોય તો તેમ કરીએ. સંભવે છે કે આપણને એ દુષ્ટ કરણ અહીં કાંઈ મલિન વિચારથી હરિ લાવ્યો છે, ને માતા યૌવનશ્રી તો વનમાંજ રહ્યાં છે. તે ત્યાં ઝુરતાં હશે ને આપણ અહીંયાં ઝુરીએ છીએ. વાસ્તે ઝટ લઈ તરલા તારા મનની વૃત્તિ ખુલ્લી કર.

तरला—માજી મને ખમા કરો તો કહું.

कान्ता—હિતાર્થીને ક્ષમા માગવાની જરૂર નથી. જે હિતમાંજ રાજી છે તે કટુ પણ વચન, પરિણામનિરપેક્ષ કહ્યાવિના રેહેશે

નહિ. પણ આ પ્રસંગમાં મારી સર્વ કલ્પનાના બળથી હું વિચારૂં છું તોપણ એવો મને એકે માર્ગ નથી જડતો કે જે તરફ જવાનો ઉપદેશ તારા તરફથી કટુવચને નીકળે.

તરલા—એમ છે ત્યારે કાંઈ ફીકર નહિ. હું નિઃશંક કહું છું. મારી મતિ એવી છે જે કરણરાજા જેવા વિષયીને છેતરતાં વાર નહિ લાગે. (મનમાં) કરણ એકવાર એની પાસે આવે તો પછી એ શુદ્ધ રેહેનાર નથી. (જાહેર) માટે એને બાહ્યપ્રેમ બતાવીને પણ છેતરવો ને આપણો હેતુ સાધવો,

કાન્તા—(ક્રોધથી) તારી નીચ જીભને બંધ કર. તને તારા જેવીજ બુદ્ધિ સુઝી. ક્ષત્રિજાઈ કોઈ પ્રસંગે પણ એવા સંબંધમાં પરપુરૂષરું કેમ આવી શકે? અગ્નિને ઘૃતનો સંયોગ થતાં તારા જેવાં નિર્માલ્ય વરખડાંને પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પ્રજાળી નાંખે. પણ જા, મારા શાપમાંથી બચવાનો એકજ માર્ગ કે મને તારૂં મોં સરખુંપણ ન બતાવીશ. તારી સર્વ વાર્તા હું સમજી ગઈ છું. તું કરણના તરફથી મને લલચાવવા આવી છે પણ તારા નીચ પતિને કહે કે એ ક્ષત્રાણી તારા જેવા પતંગને તો ક્યાં એ મસળી નાંખશે.

તરલા—માજી!

કાન્તા—બસ. એકદમ તારૂં પતિત મોં અહીંથી સંતાડ. અબઘડી તો મને મારા ઈષ્ટદેવ શ્રીમહાદેવ અને વ્રતપ્રતિપાળ પ્રિય પતિની સલાહ લેવાને એકલી થવા દે. નીકળ, નહિ તો તારો નાશ પળમાત્રમાં કરીશ.

તરલા—(મનમાં) ઠીકછે. અત્યારે તો ચાલો; પણ હવે જોશું એનું વ્રત કેવું ચાલેછે તે. કાંટોજ કાઢી નાંખું એ વચમાંથી. કરણને જઈને વાર્તા નિવેદન કરી આવતા પ્રભાતેજ એનાપર મોકલું. (જાહેર) ક્ષમા કરજો માજી. તમે મારાપર કુતર્ક બાંધ્યોછે તે વિચારી જોજો. હાલતો દાસી હુકમને તાબેછે.

(નમન કરીને જાયછે.)

કાન્તા—હે કુલદેવતા! હે વ્રતપ્રતિપાલ પ્રાણનાથ! તમે મને સહાય થાઓ. તમારૂં સર્વ બલ, તમારા પ્રેમનું દઢ તેજ મારા હૃદયમાં સ્થાપો. કુલદેવિ! મને સત્ય અને અચલ દઢતા આપો. મારા ઉપર હવે મહાસંકટ આવનારછે. આ નીચ દાસી પતિત થઈ, તે એ દુષ્ટને અહીં લાવશે. ફીકર નહિ.

સોરઠો.

દીપકથી અંજાઈ, પતંગ દોડે ભેટવા,
પાંખ આંખ સહુ ખોઈ, દીપકમાંજ બળી મરે. ૭

(પડદો પડેછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કરણરાજાનો આવાસ.

કરણ—રત્નદાસ—હરદાસ.

કરણ—દોસ્તો! સદ્‌ભાગ્ય મારાથી મને મદન કે કુબેર સહાય થયો, અને તરલા, અહો સર્વસૌંદર્યસાર તરલા મારી થઈ ચુકી.

હરદાસ—તરલા અહીંયાં કયાંથી?

રત્ન.—તરલા વળી કોણછે?

હરદાસ—જયચંદ્રની રાણી યૌવનશ્રીની દાસી. પણ તે અહીં હોય કયાંથી.

કરણ—જેને આપણે કાન્તા ધારતા હતા તેજ તરલા.

રત્ન.—ત્યારે યૌવનશ્રી તે કોણ? એ તો વળી કોઈ બીજું નથી?

કરણ—એ તો મારા અંતર્નો હાર કાન્તા. તમે તો લટકયા રત્નદાસ, તરલા તો મારાવિના અન્યને ચહાતીજ નથી, અને કાન્તાવિના તો મારે ચાલેજ નહિ, એટલે તમે જેને યૌવનશ્રી ધારતા હતા તે તો તમારે હાથ ન રહી.

રત્ન.—તેની મારે થોડીજ બળબળ છે. તમે એમ પ્રસન્ન થાઓ તો એ કદાપિ યૌવનશ્રી હોત, તોયે હું તમને સ્વાધીન કરવા ક્યાં નાખુશી હતો?

કરણ—કેમ હરદાસ ! શા વિચારમાં શૂન્ય બની ગયાછો ?

હરદાસ—કાંઈ નહિ મહારાજ ! તરલા તમારા પર પ્રસન્ન થઈ એટલે કાન્તા તો હવે સહજજ મળશે.

કરણ—હા ! તરલાએ મને એ પરીને સમજાવી લાવવાનું વચન આપ્યું છે ખરૂં.

હરદાસ—(મનમાં) આખરે નીચ જાતિ તે નીચજ નીકળી. પણ ખેર. કાન્તાની કસોટી તો ખરેખરી થશે. મારે તથાપિ વધારે સાવચેત રહેવું જોઈએ, કેમકે એ બીચારી એકલી રહી એટલે એના પર ગમે તે વિકટ સંકટ પણ આવી પડે.

રત્ન.—ધન્યછે કરણરાજ ! તરલા જેવી દૃઢ દાસી જેણે પોતાના સ્વામીસાથે વનવાસ સ્વીકારેલો તેપણ ચળી.

કરણ—મારા આગળ કોણ નથી ચળ્યું. પણ યાર ! આજ હરદાસના મન ઉપર કાંઈક ભારનું દબાણ થઈ રહ્યુંછે. એ આપણને એની વાર્તા ખુલ્લી કરી કેહેતા નથી.

રત્ન.—(અણસારો કરીને સ્મૃતિ કરાવેછે કે એ લુચ્ચો કાન્તાની પક્ષમાંછે તેથી વિચારમાં પડ્યોછે.)

કરણ—કેમ હરદાસ ! મિત્રોથી દિલ ચોરવામાં ઉલટું બેવડું દુઃખ થાયછે. એક તે વ્યાધિનું તો હોયજ ને બીજું વળી આમ ગુપ્ત રાખવાના પ્રયત્નનું. વાસ્તે જરા મોકળા મનથી વાત ચિત કરો.

હરદાસ—મારા મનમાં કાંઈ પણ વ્યાધિ નથી. મારા મનમાં કાંઈક અવર્ણ્ય ભય થયાં જાય છે. હું સમજતો નથી કે મારા દિલમાં શાની શંકા થાય છે; પણ તે કંઈક છે. મને ગમતું નથી એમ સાધારણ કહીએ તો ચાલે, વળી

હરિણી.

દિવસ દિસતો ઝાંખો આજે, પ્રભાત ન પાધરો;
ધ્રુવઢ ધ્રુધવે, ત્રાસીનાસે નહિ રવિથી પરો;
શુકથી ડરીને નાસંતો મેં દિઠો વળી બાજને,
નિરખિ અવળું એવું ઝાઝું, ડરે ચિત, શું થશે. ૮

करण—જોયું કે રત્નદાસ ! હરદાસના મનમાં આવા આવા વિચાર કરી કરીને માની લીધેલીજ પીડા જણાય છે.

रत्न.—બીજું શું ત્યારે. એમ બહુએ વાર સંભવેછે કે કોઈ જબરો દેડકો સર્પને પણ હઠાવે છે માટે શું અનિષ્ટ નિપજવાની શંકા થાય?

करण—કદાપિ નહિ.

हरदास—પણ હું એમ નથી માનતો કે કાંઈ અનિષ્ટ થશેજ. મેં તો આજ આટલું દીઠું તે પરથી મનમાં કંઈક થયાં કરે છે. મારી જરા પ્રકૃતિજ એવી છે.

करण—હશે. એ પ્રકૃતિનો ઉપાય આપણા હાથમાંજ છે. રત્નદાસ! મંગાવો. (રત્નદાસ સેવકને આદેશ કરે છે.)

रत्न.—આવે છે રાજ.

हरदास—શું મંગાવ્યું એ તમે. એવું તે શું ઔષધ છે કે જે માણસના મનની વ્યાધિ મટાડી શકે છે?

करण—એ ઔષધી દૈવી છે:—

उपजाति.

હરે વ્યથા એ મનની વિકારી,
પ્રમોદ આનંદ મુકે વધારી;
આનંદરૂપી જનમોક્ષ કે'જે,
તે એજ પ્રત્યક્ષ અહીં કરે છે. ૯

रत्न.—ખરેખાત તેમજ છે. મોક્ષ તે શું? આનંદજ છે. ને તે આનંદ ઈષ્ટ દેવીના પ્રસાદથી તેના ભક્તોને નિરંતર સંસારમુક્ત થયાવિના પણ મળે છે. તો તેનો સ્વીકાર ન કરવો એમ મિથ્યા, ભ્રમિત અભિમાનીઓનું માત્ર મત જ છે.

हर.—શિવ, શિવ, કરો એવો તે આનંદ હોતો હશે. સુરાપાનથી મત્ત થવું તેનું નામ આનંદ! તેનું નામ અંતર્વ્યાધિનું ઔષધ!! નહિ નહિ. એ તો કેવલ નરકનું દ્વાર છે, અને આ સંસા-

રમાં પણ મહાદુઃખનું કારણ છે. પ્રમત્ત થઈને વર્તવામાં આનંદ છેજ નહિં, કેવલ સ્વતઃ તથા પરતઃ દુઃખજ છે.

करण—રત્નદાસ! તમે વળી બીજા મતાંધોને શીદ ખોળતા હતા? આ આપણાજ મિત્રમંડળમાં જ્યારે મતભેદ છે ત્યારે લોકોમાં હોય તેમાં શી નવાઈ!!

रत्न.—હશે ત્યારે એ વાત પડતી મુકો. ગમે તેમ હોય પણ જેથી આપણા મિત્રનું દિલ દુખાય તેમ ન કરવું. વારૂ આપણે દુધ પીએ તો તો હરકત નથીજ.

हर.—લેશ માત્ર પણ નહિં.

करण—ત્યારે સર્વથી સુલભ, આપણે કયાં દેવીપ્રસાદની નવાઈ છે? આપણે વળી પછીથી પુજાપ્રસંગે પ્રસાદ છેજ. હાલ આપણા મિત્રની ગમગીની દુર કરવાસારૂં જાઓ રત્નદાસ! કાંઈ મીઠાઈ વગેરે લાવો તે આપણે ખાતા જઈશું ને વાતચિત કરતા જઈશું. તેથી વિશેષ ગંમત થશે. (રત્નદાસ જાય છે.)

हर.—મહારાજ! તરલાને તમે શી રીતે સમજાવી દીધી?

करण—એમાં શું સમજવાનું છે. ધનના આગળ આજ સર્વ જગત્ આધીન છે. પૈસો જે ન કરે તે થોડું. દાસી જેવી ને વળી તેમાં લલચાવવી એ તો ઘણુંજ સરલ કાર્ય.

हर.—હા. તેમ ખરૂં. એવાં માણસોના નિયમ દઢ હોય નહિં. એ તો બરૂની પેઠે જેમનો વા આવે તેમનાં નમે.

करण—નહિતો તાડની પેઠે અક્કડ રહે તો કકડીને નીચે નાપડે.

हर.—વાસ્તેજ સેવાવૃતિવાળાને તો એજ વૃત્તિ સારી છે.

करण—પણ મને લાગે છે કે પેલી કાન્તા એમ સહજમાં નહિ જીતાય. મને આજ તરલા હવણાંજ મળી હતી તેણે કહ્યું કે મેં ઘણીએ સમજાવી પણ કાન્તા માનતી નથી, વાસ્તે હવે તમે તમારી જાતે જઈને પ્રયત્ન કરી જુઓ. જોઈએ હવે શું નીપજે છે.

हर—(મનમાં) ક્ષત્રાણી ને ગોલીનો એક સરખો ન્યાય કરે છે.

પણ પસ્તાશો. (જાહેર) ફીકર નહિ મહારાજ! આપને શું અગમ્ય છે.

(લથડતો લથડતો રત્નદાસ તથા સેવક પ્રવેશ કરે છે.)

रत्न.—આ સામગ્રી તૈયાર છે.

करण—લાવો. (સેવક મુકીને નમન કરી જાય છે.)
રત્નદાસ! તમે આ દુધના પ્યાલા વેહેંચી આપો.

रत्न.—એમાં વેહેંચવા છે શા. પોતે પોતાની મેળે ઉઠાવીલો. જેને જે જનાર હશે તે........જ........શે;

करण—ના હુંજ તમને આપું. તમે મારા પરોણા ઠર્યા એટલે એમજ ઘટે.

रत्न.—ઘટ્યું ને ન ઘટ્યું......હરદાસ! કેમ છે દોસ્ત!

करण—વાહરે રત્નદાસ! આપણે આજ પાછલી રાત્રિએ પેલા નાચમાં બેઠા હતા ત્યાંની અસર હજુ તમને ઉતરી નથી લાગતી. ચાલો એ થાળ મારીપાસે લાવો.

(રત્નદાસ કરણના આગળ થાળ મુકતાં અણસારો કરી હરદાસને આપવાનો ઝેરવાળો પ્યાલો બતાવવાને બદલે બીજો બતાવેછે.)

हर.—મહારાજ! આપે તસ્દી લેવી યોગ્ય નહિ. થાળ લાવો મારીપાસે.

करण—નાના એમ નહિ. લો રત્નદાસ. (હરદાસનો પ્યાલો તેને આપેછે) લો હરદાસ. ચાલો લેવા માંડો.

रत्न.—આપને કાન્તાની પ્રાપ્તિ થવાનાં શુભ ચિન્હ જણાયછે. તેથી આ તેની ખુશાલીમાં આ આપને અભિનંદન હો (પી જાયછે.)

हर.—તથાસ્તુ. (પીએછે.)

करण—પ્રિયા તરલાવિના એકલા પીતાં કડવો ઝેર લાગેછે તથાપિ જલદી ઉતરજે ગળે. (પીએછે)

रत्न.—વાહરે કરણરાજ! તરલાને તો છેક ચઢાવી દીધીને. અમને તો હવે ગણકારશો એ શાના?

હર.—સંસારમાં સ્ત્રી મળી કે મિત્રાદિક સાથેની જરા પ્રીતિ શિથિલ થવા માંડેછે.

કરણ—મૂર્ખ હોય તે એમ કરે. મારે તો તમે પેહેલા ને પછી તે તમારાવિના પળમાત્ર પણ ચાલે નહિ.

રત્ન.—આપની તો કૃપાજ છે. મહારાજ! કાલ રાત્રીના ઉજાગરાથી મને સહજ નિદ્રા આવે છે તેથી રજા હોય તો હવે જાઊં.

હર.—મારી પણ એજ ઇચ્છા હતી.

કરણ—ઠીકછે, ભાઇઓ! વેહેલા મળજો. આજ રાત્રીએ સર્વ સમાચારનું નિવેદન થશે. રત્નદાસ! તમે જરા સેવકાદિકને આજના કર્તવ્યનો આદેશ કર્યા પછી જજો.

રત્ન.—ઠીકછે જી. (હરદાસ જાયછે.)

મારી આંખોમાં ઘેન ભરાઈ આવે છે. હોય એ દુષ્ટને દૂર કરવાની યોજનાની ચિંતામાં ને ચિંતામાં દેખીતી ઊંઘમાં પણ જાગતી રાત્રિયો બહુ ગાળી છે તેની આજ નચિંતાઈ થવાથી નયન ઝોકાય છે. પણ.

હરિગીત.

મીચાય છે હરદાસ તારાં નયન હવણાં સ્હેજમાં,
છે ઘેર નહિ, તું સ્વર્ગ કે પછી નર્કના છે માર્ગમાં,
પાપી થયો નથી હું, ભલા મેં કરણના કર કાપિયા,
કાન્તા મળી, રાજા થયો જીવ ધન્ય રે તું અભાગિયા! ૧૦

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ.—કાન્તાને રાખેલી છે તે મેડો.

કાન્તા—પછીથી કરણ.

કાન્તા—રે સ્વામિનાથ! તમે ક્યાં હશો? આ દુષ્ટના હાથમાં આજ ક્ષત્રાણીનું વ્રત સાચવવાનું આવી પડ્યું છે. હે પ્રિયપતિ!

દેશી.

મારા જીવન હાર આધાર રે પાતળીયા !
તમે દાસીની કરજો વ્હાર, રે પાતળીયા !
ચોતરફે દાવાનળ ગાજે, જ્વાળ ઉડે રાતી, પીળી,
ક્યમ ત્યાંથી આ પોપટી નાસે, સ્હાય ચઢે વનમાળી, રે પાત. ૧૧
સુખ શાંતિ ખેલંતાં બેઠાં, વનમાં ત્યાંથી નસાડી,
અન્તે સંકટમાં લેઈ ફસવી, દૈવે સહુ વણસાડી, રે પાત. ૧૨
પ્રાણપતિ પ્રિય બે'ની ક્યાં છે! જયશેખર ક્યાં રાજ!
દાસીએ નિજ નાક કપાવ્યું, એકલડી મરૂં આજ, રે પાત. ૧૩
ધાઓ વ્હારે પિત્રી સર્વે, કુળની તજાયે લાજ,
(માળાને હાથ અડાડી)
વ્રત બ્હેની તું સદ્ય પાળજે, તુજને છે સહુ લાજ, રે પાત. ૧૪
કુંજરને મકરેથી કાઢ્યો, મીરાં મુકાવી તતકાળ,
નવસેનવાંણું પુરીયાં તે હરિ લેશે સંભાળ, રે પાતળીયા. ૧૫

(કરણ એકદમ ધસે છે) (કાન્તા ચમકીને ઉભી થઇ નાસે છે.)

કરણ—બીજું તારી સંભાળ કોણ લેનાર છે મારા ક્ષત્રિપુત્રવિના.

કાન્તા—તમે કોણ છો ?

કરણ—તારા ચરણનો દાસ. તારી કારી આંખનો ઘાયેલ.

કાન્તા—અરે મારી સંભાળ લેનારના મોંમાંથી આ શાં વચન !! તમારૂં નામ કરણ?

કરણ—હાં એજ.

કાન્તા—તમે ક્ષત્રી થઇને ક્ષત્રાંણીની લાજ લેવા તૈયાર થાઓ તે ઘટે નહિ. તમે તો અબલાના ને ગોબ્રાહ્મણના પ્રતિપાળ કેહેવાઓ તેણે પરસ્ત્રીશું આ રીતે સંભાષણ પણ કરવું ન ઘટે.

કરણ—રે કાન્તા! તારો નીતિવાદ આ પ્રસંગે વિરસ છે. તારા સરખુ રત્ન શું પતિવિના રેહેશે?

કાન્તા—મારો પતિ સર્વ ભૂમિને ધૂજાવી નાંખી તેની પત્નીના વ્રત ઉપર નજર સરખી નાંખનારનો પણ પ્રાણ લે એવો છે.

करण—તે હાલ ક્યાં છે?

कान्ता—તેની જો મને ખબર હોત તો આ અસહ્ય વેદનામાં હું ન આવી પડત. તારાજેવા દુષ્ટનાં કુવચન સાંભળવાં ન પડત. તારી જીભજ બ્હાર ખેંચી નાંખત તે ક્ષત્રિજાયો.

करण—અરે ઘેલી! તે તથા તેનો નાથ પેલો જયચંદ્ર અત્યારે તો સ્વર્ગમાં પોચી ચુક્યા છે.

कान्ता—તારી અસત્ય બોલતી જીભના કડકા કરવા ઘટે છે. મારા કંઠમાંનો આ જડ હાર પણ તારા જેવા સચેત પ્રાણીની અસત્યતાની સાક્ષી પુરે છે. વાસ્તે જા! તારો જીવ બચાવવા ચ્હાતો હોય તો અહીંથી નીકળ. સિંહણને છેડીશ તો વિપરીત થશે.

करण—જે થનાર હોય તે અત્યારે થાઓ; પણ.

मालिनी.

મૃદુમીઠી તુજ વાણી પ્રેમનું ચિત્ત બાંધ્યું,
અવયવ સહુ દીસે સર્વ લાલિત્ય સાંધ્યું,
નવ કદી વપુ તેથી, ક્રોધ કે દુઃખ થાય,
વિપરીત વદ વાણી તું થકી જે વદાય. ૧૬

(નમન કરેછે) (કાન્તા વેગળી દોડેછે.)

कान्ता—(ક્રોધથી) રે ચાંડાલ! તને આટલું આટલું કે'તાં લાજ નથી. જેમ જેમ હું તારો તિરસ્કાર કરૂંછું તેમ તેમ તું વધારે ઉગ્ર થતો જાયછે! ધિક્કાર છે તારા જેવા નીચને.

करण—તું ગમે તેમ બોલે તોય મને તે માઠું લાગનાર નથી. તારા મોમાંથી જેમ ફુલ ગરતાં હોય તેમ હું તારો સઘળો તિરસ્કાર માનુંછું.

कान्ता—તારા જેવા ક્ષત્રીનાં આવાં દુરાચરણથી તારા રાજ્યના નાશનાં નીશાન જણાયછે. તારૂં નિર્મૂળ થશે, માટે તું સતીને ન છેડ. ચાલ નીચ એકદમ અહીંથી નીકળ; તારૂં મોં સંતાડ.

करण—અરે હજુ તો તું મારી પટ્ટરાણી થવી બાકી છે, ને એટલા માંજ હુકમ કરવા મંડી ગઈ! એમ ક્રોધ કર્યે ફળ શુંછે? આવ પ્રિયે! (ગળે હાથ મુકવા જાયછે) (કાન્તા નાસીને ખુણા ભણી જાય છે.)

कान्ता—હે સૂર્યદેવ! તમારી પુત્રીની લાજ આ દુષ્ટ લેછે તે તમે કેમ સહન કરી રહ્યાછો? તમારા તેજનું અજવાળું આવા પાપીને કેમ પોચાડોછો? તમારા સર્વ કિરણથી વર્ષી આવા દુષ્ટનો સંહાર કરી અબળાને ઉગારો.

करण—અરે તું આ શા ચાળા કરેછે. જો, તારૂં શરીર અલંકારાદિક-વિના કેવું નઠારૂં લાગેછે. તું ચાલ મારીસાથે હું તને મારો ભંડાર બતાવું.

कान्ता—તારા ભંડારમાં લ્હાય લાગો. તારા મોંમાં ખીલી વાગો. તારી જીભે કાંટા પડો. અરે પાપી તું આમ રીબાવેછે શાને. તારી તરવારથી મારૂં ઝટ્ટ લેઈને માથું કાપી નાંખ.

करण—પ્રિયે! **(वसंततिलका)**

તારો થતાં હુકમ ના નવ જાય ભાખી,
તોયે ન આ વચન હું શકું લેશ સાંખી,
આદેશ આ નહિ થશે કદીએ તમારો,
પ્યારી મને હૃદયશું લઈ ચોંપી મારો. ૧૭

कान्ता—(કાનદાબતી) ધિક્ છે તને પાપી.

करण—હૃદયાધાર કાન્તે!

दिंडी.

મધુર વચન બોલ બોલ એકવાર,
શિતલ નજર કરી હૃદયતાપ ઠાર,
મૃતકટાક્ષબાણ, વચનપાશ બાંધ્યો,
કયમ રીસાવીરે પ્રિયે! તું છાંડ વાંધો, ૧૮
હૃદયશું તું ચોંપી લે પ્રિયે રીઝાવી,

(ભેટવા જાયછે, કાન્તા આઘી દોડેછે.)
નમન આ કરૂં ઉઠાડ હાથ ઝાલી,
(લાંબો થઈને પગે પડેછે.)
નીકર માર મેલી પાગ મુજ શિરા,
તું મુજ દેવ ને મુજ ઈષ્ટ છે જગદીશ. ૧૯

कान्ता—ફટ્ છે તારી જનેતાની કુખને કે આવા કલંકને ઉછેર્યું !

करण—(ઉભો થઈને) હાં ! હઠીલી ! તું મારાં વિનય વચનથી પણ માનતી નથી, તેમ નથી મારા વૈભવાદિકની પટ્ટરાણી થવા સ્વીકાર કરતી તો તેથી શું તું અક્ષત ઉગરી જવા ધારેછે? તારા અંતરની આશા વ્યર્થછે. તું પતંગવત્ અબલા કયાં જનારીછે. મારા પંઝામાંજ સપડાઈ ગયેલીછે, આતો હું તને આટલીવાર રમાડતો હતો પણ હવે હું તને બલાત્કારે પણ મનાવિશ. વાસ્તે વિચારીજે.

(पद)

અબલા તજ અભિમાન, સમજ લે અબલા૦
ક્રોધ કરી પ્રતિપક્ષ ધરીને, હઠમાં ખોઇશ પ્રાણ. સમજ૦ ૨૦
એબ બધી મુજ જોઈ હવે તું; ઉગરવાનું ન જાણ. સમજ૦ ૨૧
વ્યર્થ થશે જીવન નહિ માન્યે, કરાણ ન અન્ય સમાન. સમજ૦ ૨૨
પળમાં તું હતી ના હતી થાશે, ઘેલિ! કહ્યું મુજ માન. સમજ૦ ૨૩

(કાન્તા તરફ ધસે છે)

कान्ता—રે બાયલા સ્વાર્થી! (કરણ અટકેછે) તું સિંહણને શું કરી શકનારછે? મારા પતિવ્રતના તેજથી તારા પ્રાણ તો હવણાં હરી લેઊં પણ હત્યાભાગી ઠરૂં છું. વાસ્તે જા. બળી બળીને પોતાની મેળેજ રાખોડીથી ઢંકાઈ રહેલા અગ્નિ ઉપર ફુંક મારવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ પવન બળે આશપાશ ઉડી સર્વનો નાશ કરેછે. વાસ્તે નાશ, તારૂં રક્ષણ કર. મારા વ્રતરૂપી અગ્નિથી પ્રદીપ્ત થયેલા મારા અંગને અડતાંજ તું ભસ્મ થઈ જઈશ.

करण—(કાન્તાને બાઝવા જતો) તું મને શું કરી શકનારછે. તારી કોઈ પણ જાતની ધમકીથી હું ચલનાર નથી. માટે બોલાવ તારા વ્રતપ્રતિપાળ દેવને રક્ષણ કરવા. (તેની તરફ ધસેછે.)

(કાન્તા એક બારીમાં ભરાઇ જાયછે)

कान्ता—રે દુષ્ટ! અટક. જો તું એક ડગલું આગળ આવશે તો આ ઊંચે સ્થળથી પડતું નાખી મારા આત્માનો ત્યાગ કરીશ. એજ મારી સહાય છે. મને ઈશ્વરેજ આ ઊંચી બારી બતાવી. હે પ્રભુ! સહાય થાઓ. (કરણ અટકી જાય છે.)

करण—(મનમાં) ફુલ મેળવવા સારૂં પ્રયત્ન કરતાં વૃક્ષનો પણ નાશ કરવામાં લાભ નથી. એ અત્યારે બેઅખત્યાર ગાભરી બની ગઈ છે તેથી જરૂર પડતું મેલશે. માટે ચાલ જીવ અત્યારે તો નીકળી ચાલીએ. (જાહેર) તારી હઠીલાઈ જોઈ મને બહુ દયા આવે છે. તું ઘણી ગભરાયલી છે તેથી અત્યારે હું બલાત્કાર કરવા ખુશી નથી. મારા કેહેવાનો વિચાર કરી મુકજે. હું તને પુનરપિ કાલે મળીશ.

कान्ता—તે પેહેલાં, કુલદેવતા! મને ઉપાડી લેજો.

करण—(મનમાં) તરલાએ સૂચવેલી યુક્તિજ અમલમાં લાવવી ઠીક પડશે. એને એનો પતિ જીવે છે એ વાતઉપર બાહુ દૃઢતા યુક્ત આસ્તા છે. તેથી તે વાત જો ટળે તો વખતે માને ખરી. પરિણામ જે નિપજે તે ખરો. એ કદાપિ સતી થવા નીકળે તોય તેનું તેજ છે. આમ પણ એ કાંઈ ડગે તેમ નથી, એટલે વખતે આત્મઘાતથી પણ મુક્ત થાય. વાસ્તે પ્રયત્નપર રેહેવું. તેથી ચાલ. તરલાને કહું કે આજ રાત્રીએજ તેમ થાય. (જાહેર) અથવા એમ ઠીક શોભશે કે મને સદ્બુદ્ધિ આપજો.

(જાય છે.)

कान्ता—(નિહાળતી) એ પાપી વખતે એકદમ પાછો આવનાર હોય તો હું પીડામાં પડું, માટે હવણાં થોડી વાર સુધી આ નિર્ભય સ્થળ તજવું નહિ. (સાંભળતી હોય એમ) એ! કોઈનાં

પગલાં વાગે છે !! (નીચી ઊંચી થઈ જોતી) આ ભીંતપર સૂર્યના તેજથી સહજ પ્રતિચ્છંદ જણાય !! ના ના કોઈ નથી. ત્યારે શું થયું! એ તો કોઈક, કે પછી પેલો પાપીજ ગયો. તેનો અવાજ થયો. (હૃદય ચોંપતી) હૃદય! શાંત થા. કુલ દેવતાએ જેમ અત્યારે વ્રત પાળ્યું તેમ નિરંતર પાળશે. સદ્ભાગ્યે હવે તો એ ગયોજ. (એકદમ જઈને દ્વાર બંધ કરી દે છે.) હે કૃપાલુ નાથ! તમે તમારી દાસીની દઢતાના સહાય થવા કેમ નથી !! રે ઈશ્વર! આ શો યોગ આણ્યો. પ્રિયપતિ પોતે નથી પણ,

હરિણી.

હૃદયગત છે, અંગે અંગે જડી છબી કુમળી;
રસિક ગુણના, પ્રીતિ કેરા, રસે રહી ઓગળી;
નજર કરતી પાપી દેખી, ભ્રૂભંગથી આકરી;
નિરખી હૃદયે વાધે ધૈર્યપ્રતાપ, સહાયથી. ૨૪

અથવા એમ મને ધૈર્ય વળતી નથી. જાણે પ્રાણઘાત કરૂં કરૂંજ થયાં જાય છે. પણ નહિ શું સીતા જેવી સતીઓને કષ્ટ નથી પડ્યાં, શું દ્રૌપદીની લાજ નહોતી લેવાવાની, પણ વ્રતપ્રતિપાલ પ્રભુ સર્વદા સાનુકૂલજ છે. વળી કુલદેવતાઓ પણ મારી સમક્ષજ એ દુષ્ટને પકડી દૂર કરવા તૈયારજ હતા. હે કૃપાલુ દેવતાઓ!

વૈતાલિય.

જયમ આજે કર્યું રક્ષણ, પ્રતિકાલે ત્યમ સ્હાય, રે! થજો;
પ્રિય પુત્રિનું પાલજો પણ, વ્રતથી પ્રથમે જીવ આ જજો. ૨૫

(પડદો પડે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ.—કાન્તાનો ઓરડો.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

તરલા—(કાન્તાની પાસે જઈને ઊંચો શ્વાસ લેતી) ઊંઘે છે! વાહ! દૈવજ સહાય જણાય છે. એના ઉપર ઊંઘનો નિર્ભય તથા ધાઢ બુરકો ઢંકાઈ રહ્યો છે. નિરાંતે ઊંઘે છે. હે નીદ્રા દેવી!

वसंततिलका.

થાજો સહાય મુજને પળવાર આજ,
કે સદ્ય થાય મુજ ઈપ્સિત સર્વ કાજ,
સાલે હૃદે કઠણ કંટક કાઢું તાણી,
હૈયે ઘણી ધિરજ ને ક્રૂરતા, હું, આણી. ૨૬

(હૃદયપર હાથ મુકતી જરા દૂર જઈને) તું ધડકે છે કેમ? તને શી અનિષ્ટશંકા થાય છે? અરે મારૂં શરીર પણ ધ્રૂજે છે. મારૂં હૃદય તથા હાથ આંખોને દેખી શરમાય છે. જે આંખે સદ્વસ્તુ જોઈ સદ્વિચાર ને સત્કાર્યજ થયેલાં તેની સાથે રહી આજ વિપરીત કાર્યનો સંભવ થાય છે તેથી તું ડરે છે!! અરે આકાશમાંથી પણ પિત્રીદેવ ડોકીયાં કરી મને વારે છે!

हरिगीत.

જા ચંદ્ર તું સંતાઈ નભમા શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુઝાઈ જજો સહુ નવ દેખશો કશુંએ તમો;
ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિપ્રસંગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમાં કરમાં વળી મારા હવે. ૨૭

આકાશ પણ મારા કુકર્મથી ઝાંખુ થવા માંડ્યું? (કાન્તા પાસે જઇ જોતી) આ ઊંઘતી ઊંઘતી પણ મારી મૂર્ખાઈને હસે છે. (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીદ કરવું જોઈએ. ના ના નહિજ કરૂં. અહીંયાંથી નાશી નીકળીને રખડી મર-

વામાં તોય શું સુખ છે? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આમરણ દુઃખપરંપરા એ બેમાંથી સારૂં તે તારૂં છે જીવ! નાના પણ કાર્યમાં આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછાં વળવું ખોટું છે. મારા સુખનો પ્રસંગ પરિપૂર્ણ કરવામાં આટલુંજ હવે બાકી છે. ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમાં કાંઇ વળશે નહિ. પણ મારે તો વચ-માંથી ફાંસ જશે. વાસ્તે ચાલરે સ્વાર્થ!

इंद्रवज्रा

તું પાંખ થા કાર્યની તીવ્ર વેગી; કે સ્વાર થાને મુક ચિત્ત મારી;
કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે. ૨૮

(ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાય છે) (માલાને નિહાળી.)

અરે! इंद्रविजय

આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહીં ઉભો,
ખડ્ગ રહ્યું ઝળકે કરમાં, મુજને હણવા નયને મનસુબો;
દૃષ્ટિ કરૂં જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઊગામી,
ના કરૂં ના કરૂં હું કશું એ મનમાં સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી. ૨૯

(નાસવા જાય છે) (વિચારીને જોતી.)

નહિ. કંઇ નથી. મારા મનનીજ કલ્પના છે. કયાં છે હવે સુરસેન!! (કાન્તાનીપાસે જાય છે) (માલાને હાથમાં પકડી) રે દીવ્ય મૌક્તિક.! તમે પણ ચુપ રહો.

ચાલ કાતર! अनुष्टुप्

છેદતાં ગ્રંથી આ વ્હેલી, સુખની શુભ દોરશું;
ભાગ્ય દોરી કશી બાંધે મારી, ચાલ વિચાર શુ!! ૩૦
અથવા કાપ તું એને સુખની મુજ દોરને;
સ્વર્ગનો દોર દે કાપી લલાટે લખ્યું તે બંને. ૩૧

અરે એ શાનો અવાજ થયો!! (નાસે છે) (બારીએ જઇ જોતી) ના ના! કંઇ નથી! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઇક

વિચિત્ર છે. સહજ પવન વાયાથી પણ તરત ભડકી ને નાસે છે !! (પાછી જાય છે) (કાતરને) ચાલ બ્હેન આ દુઃખથી છોડવ, હે સ્વાર્થ દેવ ! હે ભૂત પિશાચ ! સર્વે મારા હાથમાં બળ આપો ! આ શસ્ત્રને ચલાવો !!

सोरठो

રે દિલ ! બ્હીકણ રાંક, થરથરતું ધીમું પડી
બાલભાવ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા. ૩૨

(એકદમ કાપે છે) (નાસવા માંડે છે.)

अनुष्टुप्

નાશરે વેગથી વ્હેલો, પાય ! કાં અટકી પડે !!
નિહાળી ન શકે ચક્ષૂ, ફરી આ અપકીર્તિને ! ૩૩

(બારીએથી ઉતરાંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રાજમાર્ગ

हरदास—तरला.

हर.—પાછલી રાત્રી પણ શી ભયાનક ! આજે મને સર્વ ઠામ બાવાજ ધાય છે.

इंद्रवज्रा

ગાયે પણે ભૂત પિશાચ રંગે;
ઝંખાય તારા નભ ઝાંખુ લાગે;
અંધારૂં તે મીણ મળી ગયું છે;
ને ચિત્ત મારૂં ચમકી રહ્યું છે. ૩૪

અત્યારે વળી તેમાં કરણરાજાએ મને શા માટે બોલાવ્યો હશે !! રત્નદાસના શોકથી એમને દુઃખ થતું હશે તે જરા હળવું થાય માટે મને બોલાવ્યો હશે. (તરલા પ્રવેશ કરે છે.)

આહા ! આ પેલી ડાકેણ મારા તરફ ધસી આવે છે. વારૂં જોઊં એ શું કેહે છે.

તરલા—(મનમાં) ધિક્કાર છે ! મારૂં હૃદય તો હવે ફાટી જાય છે, ને મારા મનમાં એટલો બધો ડુમો ભરાઈ આવ્યોછે કે શું કરવું તે સમજાતું નથી.

હર.—પિશાચ નહિ હોય. કોઈ વખાની મારી અબલા આપ-ઘાત કરવા સારૂ નીકળી હશે. લાવ એને બોલાવું. રે બેન ! તમે કોણ છો.

તરલા—(પાસે આવીને) તમે કોણ છો ?

ઉપજાતિ.

છો વૈદ કે મંત્રઉપાસની છો ?
સાચું કહો ભૂત પિશાચ શું છો ?
મટાડી દેશો મન કેરી વ્યાધિ ?
કહો મંત્ર તંત્રે હણશો ઉપાધિ ? ૩૫

હર.—તમે કોણ છો ? ને તમારે શું દુઃખ છે તે કહો.

તરલા—(આશામાં) મારૂં નામ તરલા.

હર.—હાં !! કરણરાજાના પ્રસાદના છાયામાં મ્હાલતી તરલાને શી વ્યાધિ આવી પડી !!

તરલા—(મનમાં) અરે આ ત્રાહિત માણસ મારી વાત ક્યાંથી જાણે (જાહેર) ભાઈ તમે કોણ છો.

હર.—હરદાસ ! સુરસેનના કુલવ્રતનો રક્ષણ કરનાર હરદાસ !

તરલા—તમે અસત્ય બોલો છો. હરદાસ તો અત્યારે ક્યાંએ સ્વર્ગ કે નરકમાં પડેલો હશે. ફરી પ્રેતરૂપે આવ્યો હોય ત્યારે.

હર.—એમ કેમ વારૂં ?

તરલા—મારી ખાત્રી છે કે એમજ હોવું જોઈએ.

હરદાસ—(વિચાર કરતો) હાં ! હાં ! હવે સર્વ સમજાયું. નહિ તો રત્નદાસનું આમ છેક આકસ્મિક મરણ થયાથી મને બહુ આશ્ચર્ય લાગતું હતું. હોય ખાડો ખોદે તે પડે.

તરલા—શું હું સત્ય સાંભળું છું? કે શું હું સ્વપ્નમાં છું?

હરદાસ— **હરિગીત.**

આશ તજી તુજ વ્યર્થ સઘળી સત્યવાત વિચારી લે,
સુરસેનનાજ બલિષ્ટ ગૃહવિણ કોણ આજ ઉગારી લે!
વરૂ વ્યાળ વ્યાઘ્ર કરાલ મુખથી સહજ કોણ મુકાવી દે!
તે છે શકુન શુભ આજથી જયચંદ્રનો જય ફરી થશે. ૩૯

તરલા—મારા દિલમાં પણ હરદાસ! પશ્ચાત્તાપનું શૂલ બહુ કારી સાલે છે. જગત્માં એમજ સત્ય છે કે જ્યાં કપટ ત્યાંજ ચપટ. એક સત્યતા અને દઢતાનાં ફુલ જુદાંજ છે. મેં તો મૂર્ખાઈથી કે મારા દુષ્ટગૃહથી આ અને પરલોકની હાનિ કરીછે.

હરદાસ—તે કેવી રીતે તરલા?

તરલા—(અશ્રુપાત કરતી) તે કેહેવાને મારી જીભ પણ ઉપડતી નથી. એ વાર્તા સાંભળી હરદાસ! તમારા અંગનું રોમ રોમ મારાંપર ક્રોધ કરી મને અહીંજ ચીરી નાંખશે. પણ ખેર, હું એટલુંજ માગું છું. તમારા જેવા દઢવ્રતના સત્યભક્તને હાથે મારૂં મૃત્યુ થાય તેજ સારૂં છે.

હરદાસ—તરલા! તું શાથી છેક આટલી બધી ગભરાઈ ગઇ છે? કરણરાજાએ તને પોતાની પટ્ટરાણી કરવાનું કહ્યું છે, પછી તારે શી ફીકર છે? માત્ર હવે કાન્તાની લાજ લૂટાવવી બાકીછે. ને અમારા પતિનો પ્રયત્ન તો નિષ્ફલ થયો.

તરલા—મારાં કુકર્મના તાપથી શેકાઈ જતા હૃદયમાં હવે આવાં કરડાં વચનરૂપી ઘી ના હોમો. મારા ચીરાતા દિલને હવે પાટો બાંધનાર તમારાવિના અન્ય આ ભૂમિપર નથી. તમે મને તજી જશો તો સદ્ય હું અત્યારે આ નગર પાસેના કોઈ સ્થલે જઈ મારા આત્માનો ઘાત કરીશ.

હર.—પણ એવું તે તેં શું કર્યું કે જેથી તને આટલો બધો પશ્ચાત્તાપ થયો.

તરલા—મેં જે કામ કર્યુંછે તેનું નામ નથી જડતું કે શું કેહેવું. (ધ્રૂજેછે) અરેરે! એનું દીન અને શાન્ત વદન મને જોઈ હસેછે!

હર.—શું કાન્તાને કાંઈ કીધું? (તરલાને પકડતો.)

તરલા—તેનોજ માર્ગ કર્યો. એના પતિની આપેલી સત્યવતે બંધાઈ રહેલી માલાના બે વિભાગ પેલા દુષ્ટની સલાહથી કર્યા! (રૂવેછે) હરદાસ! મારૂં રક્ષણ કરો. (પડેછે.)

હર.—શિવ ! શિવ ! (નિસાસો નાંખતો) પ્રભાતમાંજ એ સતી શુંએ કરવા ઉભી થશે. ને એને કોણ વારી શકનારછે? મારાથી તો એને કાંઈ સમજાવાનાર નથીજ. મારૂં કહ્યું એ માને નહિ ને ઊલટો આરોપ કરે. (મનમાં) આ દાસીનો પશ્ચાત્તાપ ખરો લાગેછે, કેમકે મને દીઠો ન હતો ત્યારે પણ વિલાપ કરતીજ હતી. (જાહેર) તરલા! તને કુકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થાયછે એજ ઈશ્વરના દરબારમાં પણ તને માફી બક્ષાવશે. હવે તું ગુનામાં આટલે સુધી આગળ ગઈછે તો તારે પાછું ફરવાનો માર્ગ પણ તેજ દ્વારાછે.

તરલા—(આશાભરી) તે કેવી રીતે? માતા કાન્તા ફરીથી મારૂં મેં જોશે?

હર.—ઈશ્વરેચ્છા અનુકૂલ હશે તો સર્વ થશે.

તરલા—મારા ખોળીયામાં હવે મારો જીવ કાંઈક જાગૃત થવા માંડે છે.

હર.—પણ આપણા કાર્યમાં અડચણ માત્ર એક કરણનીજ છે. તેને તું કોઈ પણ પ્રકારે દૂર કર તો હું તરત સુરસેનને બોલાવી લાવું ને કાન્તાને ઉગારૂં.

તરલા—સુરસેન ક્યાં છે?

હર.—મારી પાસે કાલેજ આ ગામના કેટલાક શાહૂકારલોકો આવ્યા હતા તે વાત કરતા હતા ને કેહેતા હતા કે આ કરણના જુલમથી અને વિષયીપણાથી તો તોબા! અમે તો ગામ

છોડીને જઈશું. નહિ તો આપણા સુરસેનને ગાદીએ બેસાડો. મેં વધારે પુછપરછ કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે સુરસેન અમને પાસેના વનની ગુલ્મકુંજોમાં રખડતા ગાંડા જેવા થઈ ગયેલા કાન્તા ! કાન્તા ! એમ ગોખતા મળ્યા હતા.

તરલા—ખરેખાત જયચંદ્રનો જય આજથી ફરીજ થયો. કરણને હું અત્યારેજ દૂર કરૂં છું. અને તમે સુરસેનની શોધમાં જાઓ.

હર.—ઈશ્વરઈચ્છાએ જો સુરસેનનો ને મારો મેલાપ થયો તો પછી સર્વ સફળ થશે. (મનમાં) પણ સુરસેન માનનાર તો નથીજ. બંદીખાનામાંથી મારાથી એને મુકત ન કરી શકાયો તેથી એના મનમાં ખરેખરો ડાઘ લાગી ગયો હશે. પણ જોઊં તો ખરો. આ પ્રસંગ વિચારવાનો નથી. રાત થોડી ને વેશ ઘણા છે તેથી તત્કાળ કાંઈક કર્યું જોઈએ. (જાહેર) તરલા ! સમજી ત્યારે આ પાટણના રાજ્યનો દોર અત્યારે તારા હાથમાં છે. માટે સાવધાન રેહેજે.

તરલા—નિ:સંશય, તમે બેફીકર રેહેજો.

હર.—હું તો ત્યારે જાઊં છું. (જાય છે.)

તરલા—મારા હૃદયને હવે કાંઈક શાન્તિ વળી. પણ હજુ એ હજારો આશંકાઓનું ભરેલું છે તેથી માંહે ચટકા ભર્યાંજ જાય છે. મારાથી હવે કાર્યનો ભાર ખમી શકાતો નથી. એટલું આળું થઈ ગયું છે કે હવે જરાક અડતાં તરતજ મારૂં મન ફુટી જશે. તોપણ ફરી પ્રયત્ન કરી જોઊં. મારાથી હવે માતુશ્રીકાન્તા તથા સુરસેનરાજને મોં બતાવાનાર નથી. મારે પણ મારા દેહનો અંત આણવોજ સારો છે. હરદાસ સુરસેનને સહજ લેઈ આવશે અને કરણ જેવા નિર્માલ્ય બાયલાને તો ટપ લેઈને ઉથલાવી પાડશે. પછી મારી શી દુર્દશા !! વાસ્તે ચાલ જીવ સાવધાન થા. કુકર્મ કર્યા પછી જીવવું ઉચિત નથી. શું કાન્તા અને સુરસેન આગળ મારે જઈને માથું નીચું નમાવી તેમનાં મેહેણાં ખાવાં ઉભાં રેહેવું ?

કદાપિ નહિ. મને તો મારો રસ્તો સુઝિજ ચુકેલો છે. પરંતુ તેમ કરતી કરતીએ મારા પશ્ચાત્તાપની નીશાનીમાં મારા મુબારક રાજાને માટે માર્ગ સરલ કરતી જાઉં. મારા મુવા જેવા દેહને હવે આ સંસાર વ્યર્થજ લાગે છે. મારૂં કાર્ય અહીંયાં થઈ રહ્યું છે. મારે તો હવે સ્વર્ગમાં બેઠે બેઠેજ સર્વ જોવાનું છે. મારાં માજી મારા મુવા પછી મારૂં સ્મરણ રોજ કરશે. વાસ્તે,

अनुष्टुप्.

જાઉં હું કર્ણની પાસે, સાવધાન તું રે થજે;
તરલાની સાથ તું આજે, સ્વર્ગ કે નર્કમાં જજે. ૩૭

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—પાસેના વનમાંનું સરોવર.

सुरसेन—हरदास.

सुर.—પ્રિયે કાન્તે! અરેરે, તને પ્રતિ પ્રાતઃકાળ થતા પેહેલાં હું આવીને બોલાવું છું પણ ઉત્તર આપતી નથી!! આજકાલ કરતાં સહજ દસ બાર દિવસ વીત્યા. મેં અવશ્યે કરી તને આ પર્વતો ઉપર ચઢીને નાશી જતાં જોઈ છે. જો આજ તું પ્રતિઉત્તર નહિ આપે તો આ સરોવરમાં ઝંપલાવી હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. મારે તારાવિના આ સંસાર નકામોજ છે. પ્રિય ભગિની પણ ગઈ! વાસ્તે બોલ પ્રિયે!

(હરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

हर.—નમસ્કાર બંધુ સુરસેન.

र.—કોણ છે એ? તમારે અમારૂં શું કામ પડ્યું?

हर.—મને કાન્તાની પક્કી ભાળ મળી છે. પણ હું તો અથડાઈ અથડાઈને થાક્યો ત્યારે હવણાંજ પેલાં ભીલડાંએ કહ્યું કે એ તો વ્હેલા ઉઠીને સરોવર જઈ બેસે છે, ત્યાં હશે.

સુર.—(શ્વાસ ભર્યા પાસે જઇ) ઠીક થયું આવી પહોચ્યા તે. પ્રિયા કાન્તાની, શું તમે કહ્યું? ભાળ જડી છે, નહિ.

હર.—હા મહારાજ! આપ પધારો તો બતાવું.

સુર.—(નિહાળીને જોતો) અરે આતો હરદાસ !! વળી ફરીથી ફસાવા અવ્યો હોઇશ.

(ખડ્ગ ખેંચતો.)

इंद्रवज्रा.

તારો ઠગ્યો હું કદી ના ઠગાઊં,
કાન્તા પ્રિયા ક્યાં! તુજને મળે શું!!
તારી મીઠી ઘાતકી જીભડી તે,
આ ખડ્ગધારે ચીરવી ઘટે છે. ૩૮

(મારવા જાય છે.)

હર.—મહારાજ! હું તમારે આધીનજ છું. તમારા ખડ્ગથી મારો શિરચ્છેદ થાય તે સમાન બીજી કૃતાર્થતા હવે મારે રહી નથી. પણ તમે મારી વાર્તા સાંભળી જાઓ ને પછી યથારૂચિ કરજો.

સુર.—સત્વર કહી જા.

હર.—આપને મુકાવી ન શકાયા તે મારો દોષ નથી. કાર્યપ્રસંગે અટકી જવાથીજ હું ન આવી શક્યો. તમે ગયા ત્યારથી, રત્નદાસે મારા સામાં શીંગડાં માંડ્યાં. ને કાન્તાને ત્યાં તેઓ હરી ગયા છે, તેની સાથે સ્વચ્છંદે વર્તવા સારૂ મને દૂર કરવાની યુક્તિઓ ચલાવવા માંડી. અંતે મને ઝેર દેવું ઠરાવ્યું પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા ને કુકર્મનાં ફલ કરનારનેજ નડ્યાં; રત્નદાસ ચત થયો. માતા કાન્તાના વ્રતનો ભંગ કરવા દુષ્ટ કરણે બલાત્કાર સુધી પણ કરવા માંડ્યાં પણ ફાવ્યું નહિ.

સુર.—ધન્ય છે! રાજપુત્રિ !! પછી.

હર.—પછી પેલી તરલા પાસે કરણે કાન્તાના કંઠમાંનો આપનો આપેલો દીવ્યહાર ફપાવ્યો.

સુર.—અરર ! એ સતી ત્યારે તો અત્યારે સ્વર્ગમાં હશે ! હે પ્રિયે ! (મૂર્છામાં પડે છે) (હરદાસ સરોવરમાંથી જલ છાંટે છે તેથી શુદ્ધિ આવતાં) હરદાસ ! પછી કહો. મારે હવે થોડોજ કાલ રેહેવાનું છે.

હર.—મહારાજ ! શાંત થાઓ. એમ નથી. એ હાર આજનીજ રાત્રીમાં કપાયો છે એટલે હજુ વાત આપણે હાથ છે. વળી તરલાને પશ્ચાત્તાપ થવાથી સદ્ભાગ્યે એ મને મળી અને ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરતી હતી. ત્યાંથી એવો નિર્ણય થયો કે આજ રાત્રીએજ એણે કરણના પ્રાણ લેવા, ને મારે તમને તેડી જવા; કે માતા કાન્તા પ્રભાતમાં સતી થઈ કંઈ અનિષ્ટ કરતાં અટકે.

સુર.—(દાંત કચડતો) એ દુષ્ટ કરણનું તો આ મારૂં ખડ્ગજ લોહી ઠીક પીત. પણ ફીકર નહિ. એ નીચ દાસીને હાથેજ એવા પતિતનું મૃત્યુ તો ઘટે. એ રાંડ તરલા વિપરીત થઈ બેઠી !! ચાલો ત્યારે હરદાસ ! આપણે જવા માંડીએ.

હર.—મહારાજ ! ત્વરાનોજ આ પ્રસંગ છે. પ્રભાતમાં તો આપ પુનરપિ પાટણના પ્રતિષ્ઠિત રાજા થશો.

સુર.—ઈશ્વરેચ્છા બલવાન્ છે. હે વિધાત્રિ !

उपजाति.

તેં હસ્ત દીધા ખલ દંડવાને, ને પાય દીધા વળી ચાલવાને;
શરીરરક્ષા કરી સૌ રૂપાળી, પાંખો ન દીધી કયમ હે કૃપાળિ! ૩૯

હરદાસ ! આપણે ચાલો ! તમારાં વચન અવિશ્વાસનીય નથી લાગતાં. આપણે પેલા માયાળુ ભાઈઓને ખબર કરતા જવી જોઈએ. તેઓ પાછળથી આવશે. ચાલો, જે થનાર હશે તે થશે. અહા !

अनुष्टुप्.

મહત્કાર્ય રહ્યું આવી, સાંકડે અટકી રહ્યું !!
દૈવ સામું જુએ તો એ, સર્વથા સફલી થયું. ૪૦

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—કાન્તાને રાખેલી છે તે.

कान्ता.

कान्ता—(સુતેલી છે ત્યાંથી ઉઠે છે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી) રે દીવ્ય મુક્તા ! તમે કેમ છુટાં થઈ ગયાં !! (વિચારતી) પ્રાણનાથ પ્રાણસહિત સ્વર્ગમાં પધાર્યા !! વાહ! ઈશ્વરેજ મારે વાસ્તે તેડું મોકલ્યું. (બેશી પડે છે) (ધુજવા માંડે છે) રે કુલદેવિ!

वसंततिलका.

દો સત્ય ધૈર્ય સઘળાં પ્રિયપુત્રીઅંગે;
વ્હારે ચઢો ત્રિશૂલ હાથ લઈ પ્રસંગે;
લો આજ આજ મુજને તમપાસ તાણી,
હાથે ઝલાવી ફરી દો પ્રિયનાથપાણી.

(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાંખી) હે પ્રિયપતિ ! હે પિત્રી દેવ !

वसंततिलका.

મારૂં ખરૂં સરવ સત્ય હવે બતાવું,
હે પિત્રીદેવ તમને મુજ હોમ આપું;
આવું છું રે પ્રિયપતિ તમ સાથ વ્હેલી,
છે રોમ રોમ પ્રકટી બળ દીવ્ય હેલી. ૪૨

(ચાલતી) પતિ પછી સંસાર વ્યર્થજ છે. મારા જેવી સ્થિતિમાં વળી વિશેષે. મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

हरिगीत.

ઊંચી ઉડું હું સ્વર્ગભણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
ગાન સુણું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં,
ઓ પ્રિયપતિ કરદ્વય પસારી ઉભા રહ્યા દઢ ભેટવા,
રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો ક્યમ અટકીને ઉભો હવાં, ૪૩

(એકદમ બાહાર નીકળવા જાય છે. દરવાજો સજ્જડ બંધ દે-

ખીને) ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હે કુલદેવી મારા અચલ વ્રતના પ્રતાપથી આ દરવાજો તરત મને માગ આપજો.

(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નિકળી માર્ગમાં જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ.—રાજમાર્ગ.

कान्ता—तथा केटलाक लोको.

૧ **माणस**—કેમ શેઠ ! આજ તો કાંઈ બહુ વેહેલા ઉઠ્યા છો ?

૨ **जो**—હા ! જરા અમારા શેઠને ઘેર જવું હતું.

૩ **जो**—બહુ સારૂં. કેમ હાલ બજાર કેવો છે.

૪ **थो**—કાલ તો તેજી પર હતા. આજની તો ઉગે તેને માલમ.

(જે અંબે ! એવો મોટો અવાજ સાંભળીને.)

૨ **जो**—આ શું !

૪ **थो**—અહો આગળ એક સ્ત્રી ધૂણતી ધૂણતી ચાલે છે ને પાછળ બધા લોકોનું ટોળું જે અંબે ! જે અંબે ! કરે છે.

(બધું પાસે આવે છે) (એકજણને) આ શું છે ભાઈ.

૫ **मो**—અમે જાણતા નથી.

૧ **लो**—(કાન્તાને પગે પડી) માજી તમે કોણ છો ?

कान्ता—પુત્રો ! તમારા પ્રિયબંધુ સુરસેનની હું પત્ની છું. તેમણે સ્વર્ગવાસ કીધો એમ સમજવાથી હું પણ તેમની સાથે જવા ચાલી છું. મને છેડનારનો અત્યારેજ અંત આવશે, વાસ્તે મને જવા દો.

૧ **लो**—ના માજી મારે તો તમારી આશિષ્ જોઈએ.

कान्ता—કલ્યાણ થાઓ પુત્ર ! (ચાલેછે.)

૨ **जो**—ખરી વાત ! લોકો કેહેતા હતા તો જે કરણે મેહેલમાં એક સ્ત્રીને ને ઘણુંકરીને કાન્તાને બંદીવાન કરીછે તે આજ. હવે વાત મળી.

બધા—જે અંબે ! જે અંબે ! જે અંબે !

૩ **જો**—(મનમાં) આ સતી ક્યાં આગળ બળી મરશે. દુષ્ટ કરણ એને કાંઈજ સરળ કરી આપનાર નથી. ને સતીને મદદ કરવામાં મહા પુણ્યછે માટે ચાલ હુંજ કાંઈક સાર્થક કરી લેઊં કે લાભ થાય. પણ કરણ મને જીવથી મારી નાંખશે, તેથી આપણા મોટા શેઠને પણ માંહે ભેળવીને વાત કરૂં. (જાયછે.)

કાન્તા—(પોતાના હાથ ઘસીને કંકુ કાઢતી.)

उपजाति.

કલ્યાણ થાજો સહુ પુત્ર કેરૂં;
થાજો સ્વપતિવ્રત સઘ સાચું;
સમૃદ્ધિ સંતાન વધો વધારે;
એ આજ આશિઃસતી તો ઊચારે. ૪૪

(સર્વપર કંકુ છાંટે છે.)

લોકો—જે અંબે ! જે અંબે ! જે અંબે ! ઈ૦

(સર્વે આગળ જાયછે.)

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ—સ્મશાન.

कान्ता—केटलाक लोको. पछीथी हरदास—सुरसेन—तरला.

कान्ता— **हरिगीत.**

આ નગર થોડા વખતમાં પળવારમાં ઊંધું થશે;
છે શાપ સતીનો રાજ આ પળમાત્રમાં પડી ભાગશે;
એ દુષ્ટના કુલનો થજો સંહાર સતી ત્રાસી કહે;
જે સત્યનાં વ્રત તોડતો અશિઃ પછી શીબાજી દીએ ? ૪૫

(પોતાના હાથ ઘસીને અંગારા છાંટે છે નગરભણી.)

૧ **સ્ત્રી**—(નમન કરીને) માતાજી મને આશિર્વાદ દો.

कान्ता—પુત્રિ ! તારૂં અખંડ સૌભાગ્ય રહો. પુત્ર પરિવારની તને પ્રાપ્તિ થાઓ. (કુંકુનો ચાંલો કરેછે.)

लोको—જે અંબે ! જે અંબે !

૧ **पुरुष**—સતી માતા ! આ સામગ્રિ સ્વીકારો.

(સતી ઊભી રહેછે.)

(પેલો પુરૂષ તેને પીઓળ વગેરે કરેછે, ગળે પુષ્પના હાર પેહેરાવેછે.)

लोको—જે અંબે ! જે અંબે ! જે અંબે !

कान्ता—હે સજ્જન ! તારૂં સર્વથા કલ્યાણ થાઓ એમ સતીની આશિષ્છે. તેં આ દુષ્ટ નરેશની સામા થઈ સતીની સ્વાગતા કરી તેથી તારી વંશપરંપરા વૃદ્ધિજ સમજજે. (કુંકુનો ચાંલો કરે છે) લે (હાથમાંથી કાઢીને) આ શ્રીફૂલની સદાય સેવા કરજે.

(પુરૂષ લાંબો થઇ પગે લાગેછે.)

कान्ता—(ચીતા પાસે જઈને) હે ચિતા દેવિ !

हरिगीत.

તું કાષ્ટ નથી પણ કાષ્ટનું વૈમાન છે શુભ સ્વર્ગનું;
આનંદ તુજને નિરખતાં વાધે ઘણો તુજમાં મળું;
તું લેઈજા મુજને હવે પ્રિયપતિ જહાં વાસો વસે;
જઈ તેહ સહ મુજ દેહ સહુ સુખદુઃખ ત્યાંનાં અનુભવે. ૪૬

(ચીતાપર ચઢે છે.)

(ઢોલ, નગારાં, ભુંગળો વગેરે વાગે છે.)

लोको—જે અંબે ! જે અંબે ! જે અંબે !

(ચારે તરફથી ફુલ તથા અક્ષતનો વર્ષાદ પડે છે.)

कान्ता—(ચીતાની મરૂડીમાં પેશી) હે કુળદેવતા ! સૂર્યનારાયણ !

सोरठो.

જો હું સત્ય ખરેજ, દૃઢવ્રતથી ન ચળી કદા;
કિરણ એક તવ તેજ, પ્રજાળ જો મેલી ચીતા. ૪૭.

(એકદમ ચીતા ભડભડાટ લાગી હોઈ છે.)

(લોકો જે અંબે ! ના પોકાર કર્યાજ જાય છે ને વાદિત્ર પણ વાગ્યાં જાય છે.)

(હરદાસ અને સુરસેન દોડતા પ્રવેશ કરે છે.)

(તરલા એક ઠેકાણે વાટ જોતી ઉભી રહી છે તે પણ આગળ આવે છે.)

तरला—નમસ્કાર મહારાજાધિરાજ સુરસેનરાજ અને હરદાસજી. સર્વ રાજ્યશ્રી આપના ઉપર સંતુષ્ટછે. (લથડી પડે છે.)

हर.—અરે તરલા ! તને શું થયું !

तरला—હું તમને પેલા દુષ્ટના સમાચાર નિવેદન કરવાજ થોભી રહી હતી. હવે મારા નામને દોષમુકત કરી સ્મરણ રાખજો.

हर.—મહારાજ ! કરણ તો ગયો. (મરી જાય છે.)

सुर.—પણ આ શું થઈ ગયું !

इन्द्रवज्रा.

આ વિશ્વનાં બંધન સર્વ છુટ્યાં,
દૈવે કરી કર્મ કુડાંજ કુટ્યાં;
જીવ્યું નકામું ગઈ પ્રાણ જ્યારે !

कान्ता—રે પ્રાણનાથ ! (એમ કહી અગ્નિમાં ઢળી પડી મરણ પામે છે.)

આવ્યો પ્રિયે ! ધીરજ ધાર ચિત્તે. ૪૮

(સુરસેન ચીતામાં પ્રવેશ કરી કાન્તાને વળગી પડે છે.)

(હરદાસ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ મુર્છાગત થાય છે.)

॥ समाप्तमिदंनाटकम् ॥

મુંબઇ, કોટ, ઓરિયન્ટલ પ્રેસ.